

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

«Σχεδιασμός εκπαιδευτικών ερμηνευτικών διαδρομών για οικογένειες σε ιστορικούς χώρους και μνημεία της Θεσπρωτίας».

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΟΥ ΖΙΑΓΚΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ
Στις «Επιστήμες της Αγωγής»

με ειδίκευση «Ιστορία, Τοπική Ιστορία, Έρευνα και Διδακτική»

Φλώρινα 2018

Περιεχόμενα

Περίληψη και λέξεις κλειδιά	4
Abstract and keywords.....	5
1. Ιστορία και σχολική εκπαίδευση	6
2. Ελεύθερος χρόνος	8
2.1. Ελεύθερος χρόνος και σχολείο	8
2.2. Ενήλικες - Εκπαίδευση ενηλίκων	9
3. Εκπαίδευση σε ομάδες κοινού σε μουσειακά περιβάλλοντα.....	11
3.1. Μουσεία και οικογένειες.....	11
3.2. Πώς αλληλεπιδρά η οικογένεια στο μουσείο	12
4. Τουρισμός και πολιτισμός	14
4.1. Εναλλακτικός τουρισμός.....	14
4.2. Εμπειρίες και τουρισμός.....	14
4.3. Μοντέλα διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς	15
5. Παιδαγωγικό σκεπτικό	17
5.1. Δυνατότητες σε μουσειακά περιβάλλοντα.....	17
5.2 Ανασκόπηση του θεσμού της οικογένειας. Οι νέοι σήμερα.	20
6. 1 ^η διαδρομή – «Περιήγηση στην αρχαία Θεσπρωτία»	22
Γενικές πληροφορίες και στόχοι.....	22
Παιδαγωγικό σκεπτικό	24
Ιστορική ανασκόπηση της Θεσπρωτίας	25
Γίτανα	28
Φανοτή	34
Ελέα	39
7. 2 ^η διαδρομή – «Σούλι και Πάργα»	44
Γενικές πληροφορίες και στόχοι.....	44
Παιδαγωγικό σκεπτικό	46
Ιστορικό πλαίσιο και ερωτήσεις	48
8. Επίλογος	69
9. Βιβλιογραφία	70
Ελληνόγλωσση	70
Ξενόγλωσση.....	75

Περίληψη και λέξεις κλειδιά

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι να συνδυάσει τον πολιτισμό με τον τουρισμό, αξιοποιώντας τη διδακτική της ιστορίας. Προτείνονται δύο διαφορετικές εναλλακτικές διαδρομές για οικογένειες σε χώρους ιστορικής αναφοράς, κατάλληλα δομημένες ώστε να επιτευχθεί η ψυχαγωγία και η μάθηση στο σύνολο των μελών της οικογένειας. Επειδή γίνεται λόγος για τη διδακτική της ιστορίας, αρχικά εξετάζεται η ιστορία στην ελληνική σχολική εκπαίδευση. Ύστερα παρουσιάζονται η σημασία του ελεύθερου χρόνου, καθώς και τρόποι αξιοποίησής του από ενήλικες και παιδιά. Αναφέρονται τα χαρακτηριστικά των ενηλίκων, οι οποίοι διαφέρουν αρκετά από τα παιδιά και χρειάζονται διαφορετική προσέγγιση. Εν συντομία, οι ενήλικοι έχουν κατασταλάξει στον τρόπο και το περιεχόμενο της μάθησης, και παράλληλα θα βαρεθούν ή θα αντιδράσουν ευκολότερα αν κάτι δεν τους αρέσει. Στη συνέχεια παρουσιάζονται ο προσανατολισμός των μουσείων στην επικοινωνία τους με το κοινό, τα χαρακτηριστικά που διέπουν μια οικογένεια ως μαθησιακή ομάδα και οι τρόποι με τους οποίους αυτή μαθαίνει και αλληλεπιδρά σε ένα μουσείο ή έναν μουσειακό χώρο. Στο επόμενο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τη σύνδεση του πολιτισμού με τον τουρισμό και τη σημασία της «εμπειρίας» για τη συντέλεση της μάθησης και της ψυχαγωγίας. Επίσης αναφέρονται επιτυχημένα μοντέλα διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς. Στο προτελευταίο κεφάλαιο πριν την εισαγωγή στην παρουσίαση των διαδρομών, αναφέρονται το παιδαγωγικό σκεπτικό των μουσειοπαιδαγωγών και οι δυνατότητες σε μουσειακά περιβάλλοντα. Επιπλέον γίνεται ανασκόπηση του θεσμού της οικογένειας.

Η εργασία συνεχίζει με την αναλυτική πρόταση εφαρμογής των δύο διαδρομών. Η πρώτη διαδρομή περιλαμβάνει τη μετάβαση σε αρχαίες πόλεις της Θεσπρωτίας και την «ανακάλυψή» τους μέσα από φύλλα εξερεύνησης. Η δεύτερη αποτελεί μια εκπαιδευτική ξενάγηση στο Σούλι και την Πάργα σε συνδυασμό με ήπια ορειβασία. Αναφέρονται το παιδαγωγικό σκεπτικό και οι στόχοι κάθε διαδρομής ξεχωριστά.

Η διερεύνηση του ζητήματος των οικογενειακών επισκέψεων θεωρήθηκε σκόπιμη καθώς τα τελευταία χρόνια παρατηρείται αύξηση του ενδιαφέροντος που δείχνουν τα μουσεία για τη συγκεκριμένη ομάδα κοινού. Είναι γεγονός ότι η πολιτιστική κληρονομιά¹, εκτός από λίγα παραδείγματα, μένει αναξιοποίητη ή διαχειρίζεται με όχι τόσο αποτελεσματικούς τρόπους για το κοινό. Από την άλλη, οι δυνατότητες που παρουσιάζονται από την αλληλεπίδραση μουσείων και οικογενειών, φανερώνουν έναν χώρο τόσο αξιοποιήσιμο, ώστε ο πολιτισμός να αποτελέσει μια εναλλακτική και κινητήρια δύναμη στον τουρισμό. Οφείλεται οι στρατηγικές διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς να είναι διαμορφωμένες πάνω στις ανάγκες του κοινού και να αξιοποιούνται οι σύγχρονες παιδαγωγικές κατευθύνσεις.

Λέξεις κλειδιά: εκπαιδευτικές ερμηνευτικές διαδρομές, διδακτική της Ιστορίας, πολιτιστική κληρονομιά και τουρισμός, μουσεία και οικογένειες, Θεσπρωτία

¹ Στη συγκεκριμένη περίπτωση εννοείται της Ελλάδας.

Abstract and keywords

The subject of this thesis is to combine culture and tourism, using the teaching of history. Two different alternative tours for families in historical reference places are proposed, in order to be achieved learning and education for all members of family. Because we refer to teaching of history, firstly it is examined the history in greek school educational system. Then they are presented the importance of leisure education as well as successful ways for children and adults to use leisure time. The characteristics of adults are mentioned, because adults differ from children and need different approach. In brief, adults are familiar with school education and most of them have settled down on the educational ways and context they prefer, while at the same time they get bored or react negatively more easily when something does not please them. Following are presented the orientation of museums in their communication with the public, the characteristics that govern a family as a learning group and the ways in which this group learns and interact in museums and museum environments. The next chapter, talks about linking culture to tourism and the importance of “experience” for the completion of learning. Successful models of cultural heritage management are also reported. In the penultimate chapter before the introduction of the tours, they are mentioned the pedagogical reasoning of museum educators and the possibilities in museum environments. In addition there is a review of the evolution of family institution.

The thesis continues with the detailed proposal for implementing the two tours. The first tour includes the transition to ancient towns of Thesprotia and their “discovery” through exploration sheets. The second one constitute an educational tour of Souli and Parga in combination with mild mountaineering. Reference is made to the pedagogical reasoning and the objectives of each tour separately.

Exploring this issue was considered advisable, since an increase of museum’s interest in families as a target group has been noticed. It is true that cultural heritage, except from few examples, remains untapped or handled with less effective ways for the public. On the other hand, the possibilities presented by the interaction of museums and families reveal a space so profitable that culture can be an alternative and driving force in tourism. In order to achieve uppers, cultural heritage management strategies should be tailored to the needs of the public and modern pedagogical guidelines should be taken into consideration.

Keywords: educational interpretative walking tours, teaching of History, cultural heritage and tourism, museums and families, Thesprotia

1. Ιστορία και σχολική εκπαίδευση

Είναι γεγονός πως το σχολείο δεν είναι ο μοναδικός φορέας και διαχειριστής γνώσεων των μαθητών. Ένα τεράστιο εκπαιδευτικό δυναμικό αναπτύσσεται εκτός σχολείου πολλαπλασιάζοντας τις πηγές πληροφόρησης και απόκτησης γνώσεων και δεξιοτήτων (Κορωναίου, 2002: 7). Οι εμπειρίες των μαθητών στον ελεύθερο χρόνο τους επηρεάζουν τη διδασκαλία και μάλιστα με ποικίλους τρόπους (Θωίδης, 2003). Το σχολείο πλέον αναλαμβάνει να υπερβεί τις απλές διαδικασίες μάθησης, να αγκαλιάσει το «παράλληλο» σχολείο των μαθητών, να εστιάσει στην απόκτηση μεθόδων και διαδικασιών αυτομόρφωσης, να αναπτύξει τη δημιουργικότητα και την ποικιλία ενδιαφερόντων, τη φιλοπονία και φιλοτιμία, καθώς και την επεξεργασία και κριτική ανάλυση της γνώσης (Κορωναίου, 2002: 1-7; Θωίδης: 2003).

Όσον αφορά την επιστήμη της ιστορίας, αυτή δεν είναι στάσιμη, αλλά μια γνωστική κατασκευή υπό διαρκή αναθεώρηση. Η ιστορική γνώση *«μεταβάλλεται σύμφωνα με το μεταλλασσόμενο κοινωνικό, πολιτισμικό και επιστημολογικό περιβάλλον»* (Νάκου, 2000). Το παρελθόν μεταβάλλεται για να προσαρμοστεί στις προσδοκίες του παρόντος. Τα πορίσματα της ιστορικής έρευνας δεν είναι οριστικά και τελεσίδικα (Αβδελά, 2014), καθώς νέα ευρήματα μπορεί να ανατρέψουν ή να επικυρώσουν την επιστημονική γνώση, η δε ιστορική πραγματικότητα είναι σύνθετη και δεν μπορεί να γίνει απόλυτα γνωστή σε εμάς (Νάκου, 2000).

Τα σχολικά βιβλία του μαθήματος ιστορίας αποτελούν την πιο ορατή πλευρά της σχολικής ιδεολογίας (Μαυροσκούφης, 2007: 70). Η de Castell αναφέρει ότι όπως τα κείμενα πάσης φύσεως, έτσι και τα σχολικά κείμενα ιστορίας προκαταβάλλουν και διαμορφώνουν τους αναγνώστες, δημιουργώντας συμπαγείς κοινότητες αναγνωστών, οι οποίες διακατέχονται από μια κλειστή ομοιότητα γνώσεων. Οι γνώσεις που μεταδίδονται από τα σχολικά βιβλία θεωρούνται αξιόπιστες (de Castell, 1990: 75-90). Το σχολικό βιβλίο ιστορίας είναι, αφενός, ένα πολιτικό μέσο το οποίο δεν μπορεί παρά να είναι τουλάχιστον αξιόπιστο, αφού πριν εγκριθεί, έχει περάσει από έλεγχο από αρμόδια επιτροπή επιστημόνων (Μπονιδής, 2005). Βέβαια το σχολικό βιβλίο θα πρέπει να ακολουθεί τις επιστημονικές εξελίξεις και την αρχαιολογική σκαπάνη, αλλιώς γίνεται παρωχημένο. Τα δικά μας σχολικά βιβλία πλέον διακατέχονται από τους κανόνες της Ευρωπαϊκής Ένωσης ή τουλάχιστον όλα τα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά συστήματα θα έπρεπε να περιστρέφονται, εκτός των άλλων, στη διαμόρφωση μιας νέας ταυτότητας, αυτή των πολιτών μιας ενωμένης, υπερεθνικής και πολυπολιτισμικής Ευρώπης (Μουζακίτη, 2015).

Είναι σημαντικό ότι το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών του σχολείου προβλέπει ώρες για τη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας και την επίσκεψη σε αρχαιολογικούς χώρους και μουσεία, δίνοντας έτσι την απαραίτητη ελευθερία και παρακίνηση στον εκπαιδευτικό για δράση· όχι όμως και την εξειδίκευση που χρειάζεται. Κάθε χώρος ιστορικού ενδιαφέροντος είναι διαφορετικός και μια επίσκεψη δεν σημαίνει αυτόματα ότι θα προκαλέσει το ενδιαφέρον των μαθητών. Η οργάνωση ενός σχεδίου διδασκαλίας με επίκεντρο το μουσείο και προσαρμοσμένο στις ανάγκες των μαθητών, μπορεί να οδηγήσει στην ανάπτυξη νέων ενδιαφερόντων, στην καλλιέργεια

ικανοτήτων και αρετών, στην ενίσχυση της μάθησης. Η δεκτικότητα των παιδιών και η συναισθηματική συμμετοχή τους είναι δεδομένη ήδη από την προσχολική ηλικία (Μαυροπούλου-Τσιούμη, 2008). Βασικός συντελεστής και διαμορφωτής μιας επιτυχημένης διδασκαλίας δεν μπορεί να είναι άλλος από τον δάσκαλο/α της τάξης. Ο δάσκαλος/α έχοντας την απαραίτητη κατάρτιση πάνω στο αντικείμενο, επαρκή ενημέρωση για τα υπό εξέταση αντικείμενα ή χώρους και επιστρατεύοντας την επιτηδειότητά για την οργάνωση της διδασκαλίας, είναι ο μόνος που μπορεί να κινήσει πολύπλευρα την παιδαγωγική διαδικασία, αφού αυτός γνωρίζει καλύτερα την τάξη του, τις ανάγκες των μαθητών και τους στόχους που θέλει να επιτύχει (Μαυροπούλου-Τσιούμη, 2008; Ντεκάστρο, 2010). Όμως, όπως θα δούμε παρακάτω, η επίσκεψη των μαθητών με την οικογένειά τους προσφέρει επίσης πολλαπλές δυνατότητες για ψυχαγωγία και μάθηση. Ο Perikleous αναφέρει (Perikleous, 2014: 241-5) ότι η ανάπτυξη της ιστορικής ενσυναίσθησης εξαρτάται από τις προσπάθειες των εκπαιδευτικών, οι οποίες θα πρέπει να στοχεύουν στην ενεργή ενασχόληση των μαθητών με πληθώρα πηγών και μεθόδους ερμηνείας, χωρίς να προσπαθούμε να κάνουμε τα παιδιά ιστορικούς και χωρίς να τα βομβαρδίζουμε με πληροφορίες. Πολλά εκπαιδευτικά προγράμματα και εκπαιδευτικά υλικά έχουν σχεδιαστεί από μουσειοπαιδαγωγούς, εκπαιδευτικούς και άλλους φορείς για τους παραπάνω σκοπούς.

2. Ελεύθερος χρόνος

2.1. Ελεύθερος χρόνος και σχολείο

Στην εποχή μας ο ελεύθερος χρόνος παρουσιάζεται ως ένα χρονικό διάστημα που προσφέρει δυνατότητες ελευθερίας και αυτοδιάθεσης έξω από τις πιέσεις της οικογένειας, του σχολείου και του κόσμου της εργασίας και αφορά όλες τις κοινωνικές ομάδες. Ο χρόνος αυτός μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την πραγμάτωση ανθρωπίνων ιδανικών και αξιών και τη διαμόρφωση της προσωπικότητας. Προσφέρει αυξημένες δυνατότητες ελευθερίας και προσφέρεται για ανάπαυση, ψυχαγωγία, χειραφέτηση, σκέψη, μελέτη, κοινωνικότητα, επικοινωνία, μάθηση (Θωίδης, 2002). Το πρόβλημα έγκειται στη διαχείριση και αξιοποίηση αυτού του χρόνου από τους ανθρώπους. Πολλοί επισημαίνουν ότι μεγάλο μέρος του πληθυσμού δεν είναι προετοιμασμένο να τον αξιοποιήσει. Για παράδειγμα κάποιοι συνταξιούχοι αντιμετωπίζουν προβλήματα που σχετίζονται με την αξιοποίηση του επαυξημένου πλέον ελεύθερου χρόνου τους. Το σχολείο επίσης αδυνατεί να βοηθήσει το μαθητή να αναπτύξει δεξιότητες αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου. Τα σχολικά προγράμματα εκπαίδευσης δεν προβλέπουν τη μετάδοση γνώσεων και την ανάπτυξη ικανοτήτων στον χρόνο αυτό (Θωίδης, 2002). Είναι γεγονός πως πολλά παιδιά βαριούνται κατά τη διάρκεια των καλοκαιρινών διακοπών.

Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, ένα τεράστιο εκπαιδευτικό δυναμικό αναπτύσσεται εκτός σχολείου πολλαπλασιάζοντας τις πηγές πληροφόρησης και απόκτησης γνώσεων και δεξιοτήτων (Κορωναίου, 2002: 7). Σύμφωνα με έρευνες οι νέοι (15-24 χρονών) παραδέχονται ότι άλλοι φορείς αγωγής, όπως η οικογένεια, οι φίλοι, τα Μ.Μ.Ε., ιδιαίτερα το διαδίκτυο είναι σημαντικότεροι για αυτούς από ότι το σχολείο (Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2011: 187). Το σχολείο μπορεί να συνδέσει τον ελεύθερο χρόνο των μαθητών με δραστηριότητες μάθησης αξιοποιώντας την αυτοδιάθεση και τη δημιουργικότητά τους (Θωίδης, 2002). Το σχολείο και οι άνθρωποι που δουλεύουν σε αυτό οφείλουν να ενημερώνονται για τις δυνατότητες που υπάρχουν στο άμεσο περιβάλλον, όπως εκπαιδευτικά προγράμματα και δραστηριότητες, και να εμπυγχώνουν τους μαθητές. Έτσι θα υποστηριχθεί η εκπαιδευτική και κοινωνική επιτυχία, η συνοχή και η ευημερία των μαθητών, των γονιών και των κοινοτήτων τους (Μυλωνάκου-Κεκέ, 2009:156-7). Η παρότρυνση για παράδειγμα να δουν μια εγνωσμένης αξίας ταινία, να κατεβάσουν ένα ιστορικό παιχνίδι στο κινητό, να επισκεφτούν μια συγκεκριμένη ιστοσελίδα και να αναζητήσουν πληροφορίες, να εμπλακούν σε διαδικτυακά εκπαιδευτικά παιχνίδια, να εμπλακούν σε αθλητικές δραστηριότητες και, γενικά, η καθοδήγηση για την αξιοποίηση του εκτός σχολείου χρόνου, οφείλει να απασχολεί τους εκπαιδευτικούς. Ο Θωίδης (2002) εύλογα αναφέρει στο ίδιο σύγγραμμα ότι: *«το σχολείο πρέπει να ανοίξει και να ενδυναμώσει τις κοινωνικές του επαφές ιδιαίτερα σε περιοχές που έχουν σχέση με την ιστορία, τη γεωγραφία, την πολιτική, την τέχνη και τον αθλητισμό».*

Αν δεν προβλεφθούν τα παραπάνω, *«η απουσία κοινωνικού ελέγχου, δυνατοτήτων προσανατολισμού και ικανοτήτων αυτόνομης συμπεριφοράς στην περιοχή του ελεύθερου χρόνου μπορεί να οδηγήσει τη συμπεριφορά του ανθρώπου σε ανασφάλεια*

και αυτή με τη σειρά της σε ανασφάλειες ζωής», με αποτέλεσμα την υιοθέτηση (αυτό)καταστροφικών συμπεριφορών (Θωϊδης, 2002). Τα παιδιά για παράδειγμα επηρεάζονται εύκολα. Μπορούν να υιοθετήσουν ανεπιθύμητες συμπεριφορές επειδή τις παρακολούθησαν στο διαδίκτυο, πιστεύοντας ότι κάνουν το σωστό. Αυτός είναι ένας λόγος που χρειάζεται η καλλιέργεια της κριτικής σκέψης, όχι μόνο στα παιδιά, αλλά και στους ενήλικους. Πάνω σε αυτές τις σκέψεις αναπτύχθηκε η παιδαγωγική του ελεύθερου χρόνου για να προβάλλει τις δυνατότητες και να προσφέρει τρόπους αξιοποίησης του χρόνου σύμφωνα με τις ανάγκες και τις κλίσεις του κάθε ατόμου.

Συμπερασματικά, ο άνθρωπος έχει τον χρόνο να προσφέρει στον εαυτό του και να κάνει πράγματα που τον γεμίζουν εσωτερικά και τον αποφορτίζουν. Ακόμα και η συμμετοχή σε καταναλωτικές συμπεριφορές μπορεί να λειτουργεί ευεργετικά για κάποιον ενήλικο, ηρεμώντας τον ύστερα από μια κουραστική μέρα. Άλλος ικανοποιείται με το να ακούει μουσική ή να διαβάζει βιβλία ή να εκτελεί κοινωνικό έργο. Τα μουσεία και οι αρχαιολογικοί χώροι προσφέρουν τρόπους αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου που αφορούν την ψυχαγωγία και τη μάθηση, όπως επίσης και την κοινωνικοποίηση, την επικοινωνία, την ανάπτυξη δεξιοτήτων. Άλλωστε σύμφωνα με έρευνες (Κασβίκης, 2014: 20) οι δάσκαλοι αναθέτουν στην μη τυπική και άτυπη εκπαίδευση έναν αναβαθμισμένο ρόλο για την προσέγγιση της αρχαιολογικής γνώσης.

2.2. Ενήλικες - Εκπαίδευση ενηλίκων

Η εκπαίδευση ενηλίκων εντάσσεται στη δια βίου μάθηση και στη δια βίου εκπαίδευση ως ένα υποσύνολό τους. Ο όρος «δια βίου εκπαίδευση» παραπέμπει σε οργανωμένες εκπαιδευτικές δραστηριότητες, υπό την ευθύνη της πολιτείας, που καλύπτουν όλες τις φάσεις της ζωής ενός ανθρώπου. Η δια βίου μάθηση θεωρείται σήμερα πολύ ευρύτερος όρος από την εκπαίδευση, καθώς περιλαμβάνει, χωρίς εξαίρεση, όλες τις μορφές μάθησης και καλλιεργεί την αντίληψη ότι η μάθηση είναι προσωπική υπόθεση του καθενός (ΕΚΠΑ, 2015). Φαίνεται πως στη σύγχρονη εποχή η δια βίου εκπαίδευση απευθύνεται πλέον σε όλους, όχι πλέον σαν ευκαιρία ή δικαίωμα προκειμένου να διατηρήσουν την ανταγωνιστικότητά τους ως εργαζόμενοι, αλλά και ως ενεργά μέλη του κοινωνικού ιστού, παρότι κάποιοι ίσως να μην έχουν την ίδια οικονομική άνεση να συμμετέχουν σε εκπαιδευτικές διαδικασίες (Σαμαρά, 2008). Η δια βίου μάθηση, αγκαλιάζει τις ιδιαίτερες ανάγκες των αποδεκτών καταναλωτών και προσφέρει περισσότερες επιλογές μάθησης που χαρακτηρίζονται από ευελιξία (Σαμαρά, 2018).

Η τυπική εκπαίδευση των ανηλίκων προσδιορίζεται από τους όρους «πρωτοβάθμια» και «δευτεροβάθμια» και είναι ενιαία για όλους τους μαθητές. Υποχρεωτική μέχρι το γυμνάσιο και με προκαθορισμένους στόχους. Η εκπαίδευση των ενηλίκων διαφέρει σημαντικά. Η ενηλικιότητα συνδέεται με έννοιες όπως η αυτοαντίληψη, ο αυτοκαθορισμός, η υιοθέτηση υποχρεώσεων, η χειραφέτηση και από ψυχολογικής άποψης δεν αποκτάται στην ίδια ηλικία από όλους. Οι ενήλικες, όντας πιο έμπειροι

και σόφρονες από τα παιδιά, έχουν διαφορετικά χαρακτηριστικά. Για να αποφασίσει ο ενήλικος να συμμετάσχει σε ένα πρόγραμμα εκπαίδευσης έχει κάποιους συγκεκριμένους στόχους που σχετίζονται με τη φάση της ζωής που διανύει και τις ιδιαίτερες ανάγκες του (ΕΚΠΑ, 2015). Διακρίνονται στόχοι επαγγελματικοί, εκπλήρωσης κοινωνικού ρόλου, προσωπικής ανάπτυξης, απόκτησης κύρους ή ακόμα αόριστοι και συγκεχυμένοι (ΕΚΠΑ, 2015). Οι ενήλικοι έχουν πιο ευρύ φάσμα εμπειριών από τα παιδιά, γεγονός που μπορεί να πλουτίσει την εκπαιδευτική διαδικασία. Παράλληλα προτιμούν το είδος της μάθησης που σχετίζεται με όσα γνωρίζουν. Έχουν επιλέξει τον τρόπο που τους βοηθά να μαθαίνουν καλύτερα, λόγω και της εμπειρίας τους από τα θρανία. Τείνουν να συμμετέχουν ενεργητικά στη μαθησιακή διαδικασία και κατά συνέπεια ανταποκρίνονται όταν τους δίνονται ερεθίσματα. Συμμετέχουν από προσωπική επιλογή και έχουν προσδοκίες, οι οποίες καθορίζονται από τα βιώματά τους (Κόκκος, 1999). Γενικά επιθυμούν η εκπαιδευτική διαδικασία να έχει νόημα για τους ίδιους.

Ο δρόμος προς τη μάθηση δεν είναι τόσο βατός αναφορικά με τους ενήλικες. Διακρίνονται τρεις κατηγορίες που εμποδίζουν τη μάθηση (ΕΚΠΑ, 2017). Οι ενήλικοι, θέλοντας να αντιμετωπίζονται υπεύθυνα, θα αντιδράσουν σφοδρότερα από τα παιδιά, αν η εκπαιδευτική διαδικασία πάσχει σε οργανωτικό επίπεδο. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται τα προβλήματα που απορρέουν από τις κοινωνικές υποχρεώσεις και τα καθήκοντα των ενηλίκων. Στην τρίτη κατηγορία τα εμπόδια απορρέουν από την προσωπικότητα των ατόμων. Για παράδειγμα μπορεί να προσκολλώνται σε αξίες και τρόπους μάθησης με αποτέλεσμα να δυσκολεύονται να αποδεχθούν νέους τρόπους μάθησης και νέα μαθησιακά δεδομένα. Πολλές φορές έχουν επενδύσει συναισθηματικά σε γνώσεις και αξίες. Μια επιδιωκόμενη μεταβολή αυτών θα αμφισβητούσε την προσωπικότητά τους. Ανασταλτικά μπορούν να λειτουργήσουν σκέψεις όπως ανησυχίες ανταπόκρισης, φόβοι αποτυχίας και κριτικής, επανάκτηση της ιδιότητας του μαθητή όταν αυτή είναι συνδεδεμένη αρνητικά. Πίσω από έναν πιθανό αρνητισμό τους υπάρχει κάποιος λόγος, συνήθως εμπειρίες τραυματικές που ανάγονται στην παιδική ηλικία (ΕΚΠΑ, 2017). Κατά τη συνδιαλλαγή με ενήλικους, ο εκπαιδευτής χρειάζεται να τους αντιμετωπίζει με μεγαλύτερη υπομονή και ευαισθησία. Τέλος, είναι σημαντικό η εκπαιδευτική διαδικασία να είναι άρτια οργανωμένη, να παρέχονται ερεθίσματα, οι στόχοι να ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις των ενηλίκων και να έχουν αποσαφηνιστεί εξ' αρχής, να αξιοποιούνται οι προϋπάρχουσες γνώσεις και εμπειρίες, να εξατομικεύεται η διδασκαλία, να μην ασκείται πίεση, το κλίμα να εμπνέει τη συνεργασία και την αυτενέργεια, η μάθηση να συντελείται ευρετικά, οι ενήλικοι να μαθαίνουν να επιλύουν προβλήματα μόνοι τους (ΕΚΠΑ, 2017).

3. Εκπαίδευση σε ομάδες κοινού σε μουσειακά περιβάλλοντα

3.1. Μουσεία και οικογένειες

Το μουσείο, με τη διευρυμένη έννοια, δεν περιορίζεται πλέον στον χώρο που στεγάζει τα εκθέματα. Περιλαμβάνει μία μεγάλη κλίμακα ανόμοιων οργανισμών όπως: αρχαιολογικούς χώρους, ιστορικούς τόπους και μνημεία, αρχεία και βιβλιοθήκες, πλανητάρια και επιστημονικά κέντρα, ακόμα και φυσικά τοπία και πάρκα, βοτανικούς και ζωολογικούς κήπους, εθνικούς δρυμούς (Κασβίκης, 2016). Οι διευθύνσεις κάποιων ελληνικών μουσείων, διακρίνοντας μια αποστασιοποίηση του κοινού από τα μουσεία, ενδιαφέρονται να προσελκύσουν οικογένειες, επαναπροσδιορίζοντας μια σειρά από στόχους και προβαίνοντας σε καινοτόμες αλλαγές. Σύμφωνα με τον Merriman (2004) υπάρχουν δύο λόγοι για τους οποίους τα μουσεία θα πρέπει να προάγουν την επιστημονική γνώση στο ευρύ κοινό. Ο ένας είναι πως αν οι πολίτες είναι εξοικειωμένοι με την τεχνολογία και τις επιστήμες θα γίνουν καλύτεροι εργατές και αυτό θα έχει θετικές συνέπειες στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Ενώ ο δεύτερος λόγος είναι πως οι ευαισθητοποιημένοι πολίτες σε αυτά τα θέματα θα είναι ικανοί να λαμβάνουν υπεύθυνες αποφάσεις.

Τα μουσεία προσπαθούν πλέον να ανταποκριθούν στις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα όλων των κοινωνικών ομάδων (Γιόφτσαλη, 2007). Ήδη από τη δεκαετία του '80 και μετά, πολλά μουσεία στο εξωτερικό εξετάζουν πώς συμπεριφέρονται και πώς μαθαίνουν τα μέλη μιας οικογένειας στο μουσείο (Ellenbogen et al., 2007: 17). Πλέον ο εκπαιδευτικός ρόλος του μουσείου διαφοροποιείται από αυτόν που είχε τον 19^ο αιώνα, έναν ρόλο κυρίως εγκυκλοπαιδικό και ελιτίστικο (Κασβίκης, 2016). Ο σύγχρονος διάλογος για την μουσειακή εκπαίδευση περιστρέφεται γύρω από την έννοια της μάθησης στο μουσείο (learning in museums) και όχι τόσο γύρω από την εκπαίδευση (museum education). Τα μουσεία προσανατολίζονται στην επικοινωνία με τις διάφορες ομάδες κοινού, αποβάλλοντας τον αυστηρά ακαδημαϊκό χαρακτήρα τους (Φιλιππουπολίτη, 2015β). Μ' αυτόν τον τρόπο, το μουσείο αφήνει στους μαθητές το περιθώριο να αναζητήσουν δικά τους νοήματα μέσα από το κονστрукτιβιστικό μοντέλο (Hooper – Greenhill, 1999: 21). Επίσης Διάφορα μουσεία έχουν υιοθετήσει στρατηγικές μάρκετινγκ (διαφήμισης) και ανταγωνίζονται άλλους πολιτισμικούς φορείς και ιδρύματα ψυχαγωγίας, εκπαίδευσης και υπηρεσιών ελεύθερου χρόνου, με σκοπό να αυξήσουν τα εισοδήματά τους. (Κασβίκης, 2016; Μαυραγάνη, 2015: 101-3; Kotler et al., 2008: 237-8). Τέλος, τα μουσεία και οι αρχαιολογικοί χώροι οφείλουν να παρέχουν τις απαραίτητες εγκαταστάσεις και ανέσεις, όπως μια καφετέρια στο χώρο του μουσείου ή σημεία ξεκούρασης σε αρχαιολογικούς χώρους, χώρους στάθμευσης κ.ά.

Τα παιδιά προτιμούν να επισκέπτονται τα μουσεία με τους γονείς ή με τους φίλους τους γιατί έχουν μεγαλύτερη αυτονομία κινήσεων και μοιράζονται πιο εύκολα τις εμπειρίες τους. Από την κατηγορία «παιδιά» αποκλείουμε γενικά τους εφήβους, καθώς, σύμφωνα με τη Φιλιππουπολίτη (2015β: 114), αποτελούν «δύσκολο κοινό» και δεν ακολουθούν σε μια οικογενειακή επίσκεψη σε μουσείο, εκτός αν βρίσκονται

σε οικογενειακές διακοπές. Η επίσκεψη σε κάποιον αρχαιολογικό χώρο ή μουσείο έχει το προνόμιο ότι δεν είναι επιβεβλημένη όπως θα ήταν μια σχολική επίσκεψη. Οι άνθρωποι επιλέγουν να εμπλακούν αυτόβουλα σε διαδικασίες μάθησης για να ενισχύσουν την υπάρχουσα γνώση τους (Dierking, 2006). Η μάθηση σε ένα μουσείο αποτελεί μια κοινωνική και συναισθηματική εμπειρία και απαιτεί προσωπική προσπάθεια (Φουρλίγκα:2008:240). Τα ενδιαφέροντα και το οικογενειακό και πολιτιστικό υπόβαθρο των επισκεπτών καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη διαδικασία της επίσκεψης (Jensen, 1994; Gioftsali, 2005; Φουρλίγκα, 2008). Επίσης, σύμφωνα με έρευνες (Falk et al., 1998), τα κίνητρα πριν την επίσκεψη επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη μουσειακή εμπειρία. Για παράδειγμα αυτοί που έχουν ως κίνητρο εκπαιδευτικούς και ψυχαγωγικούς στόχους, απολαμβάνουν καλύτερα τη μουσειακή επίσκεψη και μαθαίνουν καλύτερα, σε αντίθεση με αυτούς που δεν έχουν ξεκάθαρους στόχους ή ήρθαν στο μουσείο απλά για να περάσουν την ώρα τους. Για πολλούς γονείς είναι μεγάλης σημασίας η συμβολή στο δέσιμο της οικογένειας μέσα από τις κοινές εμπειρίες, καθώς ο ελεύθερος χρόνος με τα παιδιά τους είναι περιορισμένος (Στελλάκη, 2012).

Οι περισσότερες οικογένειες δεν εντυπωσιάζονται από επισκέψεις σε τοπικά μουσεία. Οι ανάγκες των οικογενειών εστιάζονται στο να συμμετέχουν σε ενεργητικές δραστηριότητες που θα μαθαίνουν και θα ψυχαγωγούνται (Gioftsali, 2005:117; Kotler et al., 2008: 23). Οι κυριότεροι λόγοι αναστολής μιας οικογενειακής επίσκεψης σε ένα μουσείο είναι οι προσδοκίες των γονιών ότι τα μουσεία αποτελούν αποκλειστικά χώρους μάθησης, το σχολείο είναι μοναδικά υπεύθυνο για την επίσκεψη των παιδιών σε αυτά και τα παιδιά βαριούνται εύκολα. Επίσης, ανασταλτικά λειτουργεί ο φόβος ότι θα ανακαλυφτεί η πιθανή έλλειψη ιστορικών γνώσεων και το γεγονός ότι δεν έχουν αρκετό ελεύθερο χρόνο (Gioftsali, 2005:116-7, 196). Φυσικά δεν χρειάζεται οι γονείς να έχουν σπουδάσει ιστορία για να πάνε μια οικογενειακή επίσκεψη σε μουσείο. Από την άλλη μεριά, αναφέρεται ότι τα παιδιά που επισκέπτονται μουσεία με τις οικογένειές τους, είναι πιθανότερο να γίνουν τακτικοί επισκέπτες στο μέλλον (Kelly, 2011; Φιλιππουπολίτη, 2015β: 120).

3.2. Πώς αλληλεπιδρά η οικογένεια στο μουσείο

Κάθε οικογένεια έχει τον δικό της μοναδικό τρόπο μάθησης και λειτουργεί ως ξεχωριστή μονάδα μάθησης, η οποία έχει τις δικές της πεποιθήσεις και εμπειρίες (Ellenbogen et al., 2007: 17). Τη διαδικασία μάθησης μιας οικογένειας διέπουν κάποιοι κανόνες. Οι οικογένειες επιθυμούν να μαθαίνουν και να αναπτύσσουν κοινωνικές δεξιότητες μέσα σε ένα ψυχαγωγικό περιβάλλον (Kelly, 2011). Η οικογένεια θα συζητήσει για τη μουσειακή εμπειρία, προκαλώντας μια ανατροφοδότηση, είτε στο άμεσο μέλλον είτε πολύ αργότερα (Dierking, 2006). Αυτή η μεταγνωστική δραστηριότητα θα προκαλέσει μια περαιτέρω ανάλυση που θα βοηθήσει στην πληρέστερη κατανόηση των θεμάτων (Fienberg & Leinhardt, 2002). Κάθε μέλος της οικογένειας μαθαίνει αυτόνομα και ομαδικά. Παράλληλα όμως, τα άτομα της οικογένειας κινητοποιούνται μέσα από την ενεργή συμμετοχή τους,

δηλαδή όταν παρατηρούν, μιλούν, ανταλλάσσουν εμπειρίες, εμπλέκονται στην λύση προβλημάτων όλοι μαζί (Dierking; Gioftsali, 2005:138-9). Η επίσκεψη διευκολύνεται να μετατραπεί σε μια ψυχαγωγική διαδικασία όταν οι γονείς αποβάλλουν το ρόλο του δασκάλου, -συνεπώς και το άγχος τους να είναι αποκλειστικά μεταφορείς γνώσεων- υιοθετήσουν έναν ρόλο εμπυχωτή και κάθε μέλος είναι αναπόσπαστο κομμάτι της μαθησιακής διαδικασίας (Gioftsali, 2005:139, 144).

Οι διάφορες ομάδες κοινού χαρακτηρίζονται από ανομοιογένεια. Λόγω της ανομοιογένειας αυτής, σε μια δραστηριότητα όπως μια ξενάγηση οικογενειών, τα παιδιά διευκολύνονται να εκφράζονται ελεύθερα και παράλληλα ευνοούνται οι διαπροσωπικές συνεργασίες (Gioftsali, 2005: 200). Η ίδια συγγραφέας αναφέρει επίσης ότι οι πιο έμπειροι «μαθητές», συνήθως οι ενήλικοι και τα πιο πεπειραμένα παιδιά, βοηθούν σημαντικά τους λιγότερο έμπειρους να κατανοήσουν και να εμπλακούν στις δραστηριότητες. Ο ρόλος των γονιών είναι πολύ σημαντικός. Οι γονείς, με την προϋπόθεση να νιώθουν άνετα, αναλαμβάνουν συνήθως αυτόβουλα να εμπυχώνουν τα παιδιά τους, χρησιμοποιώντας διάφορες στρατηγικές, κάτι που μπορεί να λειτουργήσει πολύ αποτελεσματικά στην όλη διαδικασία (Kelly, 2011). Τα παιδιά μαθαίνουν καλύτερα όταν βρίσκεται κάποιος εμπειρότερος μαζί τους, συνήθως ενήλικος, όταν αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και συμμετέχουν ενεργά στην εκπαιδευτική διαδικασία (Puchner et al., 2001). Με την εμπλοκή σε ερμηνευτικές – ανακαλυπτικές δραστηριότητες, αυξάνονται οι κοινωνικές δεξιότητες (Gioftsali, 2005:200), καλλιεργείται η κριτική σκέψη, δομείται η ιστορική γνώση (Νάκου, 2000). Τέλος, αν έλαβαν θετικά συναισθήματα, αυτό θα τους δώσει κίνητρα για ενεργή συμμετοχή σε μελλοντικές επισκέψεις.

4. Τουρισμός και πολιτισμός

4.1. Εναλλακτικός τουρισμός

Σύμφωνα με την ιστοσελίδα του υπουργείου τουρισμού², ο εναλλακτικός τουρισμός «περιλαμβάνει το σύνολο των τουριστικών υπηρεσιών, οι οποίες διακρίνονται ανάλογα με τις ιδιαίτερες ανάγκες, τις προτιμήσεις και τα κίνητρα των τουριστών, απευθύνονται σε ένα εξειδικευμένο κοινό, τηρούν τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης και συμβάλλουν στην άμβλυση της εποχικότητας της τουριστικής ζήτησης». Ο εναλλακτικός τουρισμός στοχεύει επίσης «στην ανάδειξη και τουριστική αξιοποίηση του φυσικού και πολιτισμικού αποθέματος». Άρα ο εναλλακτικός τουρισμός συνδέεται με τον πολιτισμό και τη φύση. Οι βασικές μορφές εναλλακτικού τουρισμού που αναπτύσσονται ταχύτατα αφορούν τον τουρισμό στη φύση και την ύπαιθρο, τον πολιτιστικό και εκπαιδευτικό, τον επαγγελματικό, τον θαλάσσιο, τον τουρισμό υγείας και τον παραθεριστικό (Κοκκώσης κ.ά., 2011). Συνηθέστερα, διαφορετικές μορφές εναλλακτικού τουρισμού συνδέονται μεταξύ τους. Ο πολιτισμικός τουρισμός είναι η εναλλακτική μορφή τουρισμού που έχει σαν κύρια δραστηριότητα τη γνωριμία των επισκεπτών με τα ήθη και έθιμα της περιοχής, την τοπική γαστρονομία, τη συμμετοχή ή την παρακολούθηση διαφόρων πολιτιστικών εκδηλώσεων, επισκέψεις σε μουσεία, αρχαιολογικούς χώρους και γνωριμία με την ιστορία και γενικότερα με τους πολιτιστικούς πόρους του τόπου υποδοχής (Σωπασή, 2013). Ο πολιτιστικός τουρισμός συνδέεται άμεσα με την περιφερειακή ανάπτυξη. Βοηθά στην προστασία και την ανάδειξη των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων και του φυσικού περιβάλλοντος, ενισχύει την κοινωνικότητα με την ανάπτυξη τουριστικών δραστηριοτήτων και συνεισφέρει στην οικονομική ανάπτυξη (Λιναρδάτου, 2008: 80-1). Ο εναλλακτικός τουρισμός αποτελεί ένα συνεχώς αναπτυσσόμενο είδος τουρισμού στην Ελλάδα και ασκεί μεγάλη γοητεία ιδιαίτερα στους κατοίκους των μεγαλουπόλεων. Τους προσφέρει, εκτός των άλλων, μια διέξοδο από τους γρήγορους ρυθμούς της πόλης. Έρχονται σε γνωριμία με τα τοπικά ήθη και έθιμα, τα πολιτισμικά στοιχεία και τα αυθεντικά χαρακτηριστικά του τόπου που επισκέπτεται. Ο ταξιδιώτης έρχεται σε στενή επαφή με το περιβάλλον και με δραστηριότητες, στις οποίες μπορεί να συμμετέχει, να ψυχαγωγηθεί, να αθληθεί και νιώσει τη χαρά της περιήγησης, της γνώσης και της ανακάλυψης. Χαρακτηριστικά, σε διασυλλογικές πορείες με ορειβατικούς συλλόγους, τα μέλη των αθηναϊκών συλλόγων ξεπερνούν σε θέματα συνεργασίας τα μέλη άλλων επαρχιακών συλλόγων.

4.2. Εμπειρίες και τουρισμός

Η πολιτισμική κληρονομιά αποτελεί ισχυρό πόλο έλξης για τους τουρίστες, συγχρόνως όμως επιθυμούν να μάθουν περισσότερα για τη σύγχρονη Ελλάδα, για τους σημερινούς κατοίκους της, τον τρόπο ζωής τους και τον πολιτισμό τους (Πούλιος & Τουλούπα, 2015: 104-9). Στο ίδιο αναφέρεται ότι ο τουρίστας-πελάτης τείνει να απομακρύνεται από μαζικές εμπειρίες και να κατευθύνεται προς ατομικές,

² <http://www.mintour.gov.gr/Investments/Espa/Administrationservice/enalaktikostourismos>

εναλλακτικές «εμπειρίες». Οι κάτοικοι έχουν σημαντικό ρόλο στην παροχή αυτών των εμπειριών γιατί η αλληλεπίδραση των τουριστών μαζί τους, καλλιεργεί κλίμα οικειότητας και τους φέρνει σε επαφή με την καθημερινή «αυθεντική» ζωή.

Οι εμπειρίες από τη φύση τους εμπλέκουν το συναίσθημα και είναι υποκειμενικές (Pullman & Gross, 2004). Η εμπειρία συνθέτεται από πολλές προσφερόμενες υπηρεσίες. Οι υπηρεσίες αυτές, για να μετατραπούν σε εμπειρία, θα πρέπει να σχετίζονται με βιωματικές δραστηριότητες (Πούλιος, 2015α: 109-10). Πολλές εταιρίες, που ανήκουν κυρίως στη βιομηχανία της διασκέδασης και του ελεύθερου χρόνου, σχεδιάζουν εμπειρίες για την ικανοποίηση των πελατών τους. Με αυτόν τον τρόπο, προκαλώντας τη συναισθηματική εμπλοκή των πελατών, χτίζουν δεσμούς με τους πελάτες και παράλληλα κερδίζουν από την αυτόβουλη διάθεση των ίδιων των πελατών να διαφημίζουν την επιχείρηση (Voss & Zomerdiijk 2007; Pullman & Gross, 2004). Η σχεδίαση εμπειριών μπορεί να επεκταθεί σε οποιαδήποτε επιχείρηση που προσφέρει υπηρεσίες, από τράπεζες και νοσοκομεία μέχρι εστιατόρια και κατασκευαστικές βιομηχανίες (Voss & Zomerdiijk 2007). Πρόσφατα εφαρμόζεται και σε πολιτιστικούς οργανισμούς, με επιτυχία ακόμα και σε περιόδους κρίσης (Πούλιος, 2015α: 112). Το μάρκετινγκ των μουσείων μπορεί να επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τη μουσειακή εμπειρία (Falk et al., 1998). Η μουσειακή εμπειρία εντάσσεται στα πλαίσια μιας πολυσχιδούς εμπειρίας αναψυχής (Falk et al., 1998). Ο Λιάκος αναφέρει (2011) ότι εξαιτίας της ανάγκης να βιώσουμε συναισθηματικά την ιστορία, έχουν μεγάλη ζήτηση οι κινηματογραφικές ιστορικές ταινίες και τα ιστορικά μυθιστορήματα. Θα έλεγα ότι αφού, χάρις στην τεχνολογία, προσφέρεται μια τέτοια εμπειρία, γιατί να μην «καταναλωθεί» στα πλαίσια της ενασχόλησης με το παρελθόν. Τη σχεδίαση ενός μοντέλου εμπειριών σε πολιτιστικούς χώρους θα πρέπει να την αναλάβουν άνθρωποι του χώρου, οι οποίοι γνωρίζουν τι χρειάζεται για να είναι λειτουργικός ο χώρος και παράλληλα θα είναι ειδικοί σε θέματα τουρισμού, διαφήμισης και διοίκησης (Πούλιος, 2015α: 119).

4.3. Μοντέλα διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς

Η διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς ασχολείται με την υλική και την άυλη πολιτιστική κληρονομιά. Στην άυλη περιλαμβάνονται μύθοι, παραδόσεις, ήθη και έθιμα, χοροί. Η Μεσογειακή Διατροφή είναι ένα παράδειγμα που ανήκει στον Κατάλογο της Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της Ανθρωπότητας της Unesco (Αλιβιζάτου κ.ά., 2015). Στο άρθρο του Πούλιου διαβάζουμε για τα τρία μοντέλα διαχείρισης της πολιτιστικής κληρονομιάς (Πούλιος, 2015β). Το υλικοκεντρικό μοντέλο, το πρώτο μοντέλο στρατηγικής αξιοποίησης της πολιτιστικής κληρονομιάς, αναπτύχθηκε τον 19^ο αιώνα στις δυτικές κοινωνίες και στοχεύει στη διατήρηση και προστασία του υλικού. Εμπλέκονται μόνο οι ειδικοί (π.χ. αρχαιολογική υπηρεσία) και αποσυνδέονται οι ανάγκες των τοπικών κοινωνιών. Το μοντέλο αυτό σήμερα ισχύει σε πολλά μέρη της χώρας μας. Η εξέλιξη του κλάδου, όπως εκφράζεται μέσω του αξιοκεντρικού μοντέλου και του μοντέλου «ζώσας πολιτισμικής κληρονομιάς», επιδιώκει να ξεφύγει από το παραπάνω πλαίσιο, δίνοντας έμφαση στη σύνδεση της

κληρονομιάς (υλικής και άυλης) με τις τοπικές κοινωνίες. Στο αξιοκρατικό μοντέλο δεν υπάρχει σαφής ιεραρχία των ομάδων ενδιαφερόντων, με αποτέλεσμα οι αντικρουόμενες ομάδες να οδηγούνται σε αδιέξοδα ή να επιχειρείται ξανά το υλικοκεντρικό μοντέλο. Στο μοντέλο της «ζώσας πολιτιστικής κληρονομιάς», η πολιτισμική κληρονομιά δεν αντιμετωπίζεται ως ένα μνημείο του παρελθόντος το οποίο πρέπει να διατηρηθεί από την εκάστοτε γενιά στο όνομα των μελλοντικών γενεών. Η πολιτισμική κληρονομιά αντιμετωπίζεται ως ένα αδιάσπαστο κομμάτι της ταυτότητας και της ζωής της παρούσας κοινωνίας. Προτεραιότητα δίνεται στη διαφύλαξη της σχέσης των κοινωνιών με την πολιτισμική κληρονομιά και όχι στη διατήρηση του υλικού. Η διατήρηση του υλικού της κληρονομιάς επιτυγχάνεται μακροπρόθεσμα μέσω της διαφύλαξης της σύνδεσης της κοινωνίας με την κληρονομιά. Η τοπική κοινότητα συνεχίζει τις δραστηριότητες με βάση την αρχική λειτουργία ενός τόπου. Την ευθύνη της διαχείρισης έχουν οι τοπικές κοινότητες, με την υποστηρικτική βοήθεια των ειδικών ομάδων (π.χ. συντηρητές). (Poulios, 2014: 132)

5. Παιδαγωγικό σκεπτικό

5.1. Δυνατότητες σε μουσειακά περιβάλλοντα

Οι μουσειοπαιδαγωγοί γενικά αφορμώνται από την πιαζετιανή θεωρία που υποστηρίζει ότι τα παιδιά μαθαίνουν όταν έχουν ενεργή συμμετοχή στον περιβάλλοντα χώρο και μέσα από εμπειρικές δραστηριότητες. Ο Gardner υποστηρίζει ότι το μουσειακό περιβάλλον εμπνέει τα παιδιά να εμπλακούν σε μαθησιακές δραστηριότητες. Ο Vygotsky υποστήριξε ότι τα παιδιά μαθαίνουν καλύτερα όταν αλληλεπιδρούν με πιο πεπειραμένους, παρά δουλεύοντας ατομικά, κάτι που αποδείχτηκε από νεώτερες έρευνες (βλ. κεφάλαιο 3.2.). Νεότεροι ερευνητές, ορμώμενοι από τις ιδέες του Vygotsky, ανέπτυξαν την έννοια της «γνωστικής σκαλωσιάς» (scaffolding), δηλαδή τη μαθησιακή υποστήριξη από εμπειρότερους προς τα παιδιά (Puchner et al., 2001).

Η μουσειοπαιδαγωγική θεωρητικά δίνει έμφαση στις ατομικές ιδιαιτερότητες και αντλεί επιστημονικό υπόβαθρο από τις θεωρίες του κονστρουκτιβισμού και τη θεωρία πολλαπλής νοημοσύνης. Σύμφωνα με τη θεωρία του κονστρουκτιβισμού τα περιεχόμενα διδασκαλίας οργανώνονται πάνω στις υπάρχουσες γνώσεις των μαθητευομένων. Δίνεται σημασία στην εμπειρία και την πρότερη γνώση του επισκέπτη. Τέτοιες μουσειακές εκθέσεις συγκροτούνται από τη μετάβαση από το οικείο στο ανοίκειο (Φιλίππουπολίτη, 2015α: 35). Η θεωρία πολλαπλής νοημοσύνης αναφέρει ότι υπάρχουν εννιά ισότιμα είδη νοημοσύνης σε κάθε άνθρωπο, τα οποία είναι λιγότερα ή περισσότερα ανεπτυγμένα στον καθένα. Τα είδη νοημοσύνης διακρίνονται σε: (Κασβίκης, 2016; Φιλίππουπολίτη, 2015α: 37-8)

- ❖ γλωσσική – λεκτική (αναπτυγμένη κυρίως σε ποιητές και συγγραφείς).
- ❖ λογικομαθηματική (αναπτυγμένη κυρίως σε μαθηματικούς).
- ❖ χωροαντιληπτική (αναπτυγμένη κυρίως σε γλύπτες, χαρτογράφους, γιατρούς).
- ❖ μουσική (αναπτυγμένη κυρίως σε μουσικούς).
- ❖ σωματική-κιναισθητική (αναπτυγμένη κυρίως σε χορευτές, καλλιτέχνες, αθλητές).
- ❖ διαπροσωπική-επικοινωνιακή
- ❖ ενδοπροσωπική (αναπτυγμένη κυρίως σε δασκάλους και σε θρησκευτικούς ηγέτες).
- ❖ φυσιογνωστική (αναπτυγμένη κυρίως σε βιολόγους, γεωλόγους, αρχαιολόγους).
- ❖ υπαρξιακή

Τα μουσεία επικοινωνούν με το κοινό κυρίως μέσα από τα εκθέματα.

Επιστρατεύονται όμως και άλλα επικοινωνιακά μέσα για προβληθούν, πέρα από τα κείμενα επεξήγησης, όπως: τις διάφορες εκδηλώσεις και συνέδρια, τα εκπαιδευτικά προγράμματα, τις αφίσες και τα φυλλάδια, τη δημόσια προβολή στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, τις πινακίδες σήμανσης. Το μουσείο επίσης, «επικοινωνεί» με τον επισκέπτη μέσα από τον ίδιο τον χώρο (φωτισμός, καθαριότητα, χρώματα), το προσωπικό του, τις παροχές, την αρχιτεκτονική του. Οι ανωτέρω πρακτικές

περιγράφονται ως ολιστική επικοινωνιακή προσέγγιση ενός πολιτιστικού οργανισμού (Βλασσοπούλου, 2011: 10-4).

Έγινε αναφορά προηγουμένως ότι η δεκτικότητα των παιδιών και η συναισθηματική συμμετοχή τους είναι δεδομένη ήδη από την προσχολική ηλικία (Μαυροπούλου-Τσιούμη, 2008). Σε ένα μουσειακό περιβάλλον όπου η μάθηση θα προάγεται μέσα από ανακαλυπτικές, δημιουργικές και βιωματικές δραστηριότητες, οι ωφέλειες είναι πολλαπλές. Δεν μεταφέρεται απλά η αφηρημένη γνώση στους εκπαιδευόμενους, ούτε οι ίδιοι υπόκεινται σε κάποιου είδους αυστηρή εξέταση. Οι γονείς γίνονται πάλι εκπαιδευόμενοι όπως και τα παιδιά. Όλοι ανακαλύπτουν από μόνοι τους, βιώνουν προσωπικά συναισθήματα, ερμηνεύουν βρισκόμενοι στο περιβάλλον που συντελέστηκαν τα γεγονότα που μελετούν (Ανδρέου & Καβίκης, 2008). Παράλληλα συνεργάζονται, επικοινωνούν, αναπτύσσουν πρωτοβουλίες, μαθαίνουν. Τα παιδιά, με την παρατήρηση, την εξερεύνηση, τη συζήτηση και την υιοθέτηση των κανόνων, αναπτύσσουν διαπροσωπικές σχέσεις και η κοινωνικοποιούνται μέσα από την αλληλεπίδραση με τους συνομηλίκους, τους μεγαλύτερους και τους δασκάλους (Baker, 2006). Η μάθηση στον ελεύθερο χρόνο διαφέρει ουσιαστικά από την τυπική μάθηση γιατί πραγματοποιείται κυρίως μέσω της κίνησης και του παιχνιδιού.

Μια επίσκεψη στο μουσείο ενισχύει την επαφή των μαθητών με τα ιστορικά κατάλοιπα χάρις στην αξία της άμεσης ορατότητας (Ανδρέου & Κασβίκης: 2008: 127), αυθεντικότητας και υλικότητας των αντικειμένων, έστω και αν υπάρχει ο διαχωρισμός της βιτρίνας. Επιπλέον τα κατάλοιπα εκφράζουν έναν τρόπο ζωής και σκέψης, κρύβουν μυστικά και ιστορίες, αλλά δεν μιλούν από μόνοι τους· μας περιμένουν να τα εξετάσουμε και να εμπλακούμε σε ζητήματα πολλαπλών ερμηνειών (Ανδρέου & Κασβίκης, 2008: 127; Νάκου, 2008: 101). Η εμπλοκή αυτή μπορεί να βοηθήσει στη δόμηση της ιστορικής γνώσης και της κριτικής σκέψης (Νάκου: 2000), στην ψυχαγωγία και την αγάπη για τα μουσεία. Όταν τα παιδιά έρχονται σε άμεση επαφή με την τέχνη, έρχονται σε επαφή στην πραγματικότητα με την έκφραση των συναισθημάτων και των εννοήσεών τους ενώ ταυτόχρονα πυροδοτείται η πηγαία ευαισθησία και η ανάγκη για έκφραση μέσω των αισθήσεων (Καλλιμοπούλου & Μπαλαντίνα, 2014). Όταν οι δραστηριότητες γίνονται στη φύση, οι εκπαιδευόμενοι κατανοούν τη σχέση της φύσης και του ανθρώπου και ότι ο άνθρωπος οφείλει να σέβεται τη φύση για να είναι σε θέση να την απολαμβάνει. Με τη γνωριμία της καθημερινότητας των ανθρώπων η ιστορία δεν φαντάζει κάτι μακρινό και άγνωστο αλλά κάτι οικείο και καθημερινό, μία αλυσίδα, της οποίας οι πρώτοι κρίκοι χάνονται στο πέρασμα των αιώνων αλλά μας συνδέουν με το παρόν, ενώ ταυτόχρονα μας δίνεται η δυνατότητα, φυσικά και αβίαστα, να φέρουμε τα παιδιά σε επαφή, όχι μόνο με την ιστορία του τόπου και του λαού αλλά και με την τέχνη, την αισθητική αγωγή και την κριτική σκέψη (Φράγκος, 1994; Καψάλης, 1995). Η χρησιμότητα και τεχνική παραγωγής κάποιων εργαλείων παραμένει στην ουσία η ίδια (όπως η τεχνική της αγγειοπλαστικής) με τη διαφορά ότι τα εργαλεία προσαρμόζονται στο στίλ και την τεχνολογία της εποχής τους (Ανδρέου, 1996: 74-5).

Μέσα από τα «μονοπάτια» της ιστορίας που διανύονται σε ένα μουσειακό περιβάλλον, τα μικρά παιδιά με την παραστατική σκέψη και την «ανοιχτή καρδιά» βιώνουν συναισθήματα, δημιουργούν ερωτήματα, παράγουν σκέψεις, καλλιεργούν εκφράσεις (Κοντογιάννη, 1996; Κακούρου-Χρόνη, 2005), και μεταπηδούν από την παραστατική σκέψη στην ανώτερη λογική, στην καλλιέργεια ψυχής και πνεύματος (Σμολ, 2010; Cole & Cole, 2011). Ωστόσο υπάρχουν και δυσκολίες στην ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης των παιδιών και των γονιών τους. Ενδεικτικά να αναφέρουμε ότι οι ιδέες των παιδιών σχετικά με την ιστορική αιτιότητα και την ιστορική εξήγηση ποικίλουν ως προς την ηλικία τους και δεν αναπτύσσονται με τον ίδιο ρυθμό (Κασβίκης, 2016). Επιπλέον ο εκπαιδευτής καλείται να αντιμετωπίσει τις ανιστορικές αντιλήψεις των μαθητών που έχουν σχηματίσει από την επαφή με τη δημόσια ιστορία, τις λεγόμενες «μικροθεωρίες». Η κατανόηση του παρελθόντος γίνεται αναπόφευκτα μέσα στο κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο που ζούμε, το οποίο συχνά μας οδηγεί στο να μεταφράζουμε το παρελθόν με σημερινά κριτήρια (Pihlainen, 2014). Για να κατανοήσουμε γιατί οι άνθρωποι του παρελθόντος ενήργησαν όπως ενήργησαν, οφείλουμε να τους αξιολογήσουμε με βάση τις τότε ισχύουσες ηθικές αξίες (Rüsen, 2004). Θα πρέπει την ίδια στιγμή να αναγνωρίσουμε το γεγονός ότι οι άνθρωποι του παρελθόντος είχαν συναισθήματα, ελπίδες, φόβους, τα οποία πρέπει να γίνονται σεβαστά, παρόλο που δεν μπορούμε να τα μοιραστούμε. Τα παιδιά τείνουν να θεωρούν το παρελθόν κατώτερο από τη σημερινή εποχή (Perikleous, 2014; Φουρλίγκα, 2008). Ο Perikleous αναφέρει (2014: 241-5) ότι η ανάπτυξη της ιστορικής ενσυναίσθησης εξαρτάται από τις προσπάθειες των εκπαιδευτικών, οι οποίες θα πρέπει να στοχεύουν στην ενεργή ενασχόληση των μαθητών με πληθώρα πηγών και μεθόδους ερμηνείας, χωρίς να προσπαθούν να κάνουν τα παιδιά ιστορικούς και χωρίς να τα βομβαρδίζουν με πληροφορίες. Από τη μεριά των γονιών, ενδέχεται οι γονείς να μην είναι τόσο δεκτικοί όσο τα παιδιά τους, επειδή έχουν διαμορφωμένη αντίληψη σε πολλά θέματα και ως εκ τούτου δεν είναι το ίδιο εύπλαστοι με τα παιδιά (βλ. κεφάλαιο 2.2.)

Για να εξελιχθεί η μάθηση, είναι ανάγκη να προάγεται με εξατομικευμένο τρόπο (Hooper – Greenhill, 2007:162). Η συμμετοχή σε περιβάλλοντα πλούσια σε οπτικές και ιστορίες, η συνδιαλλαγή με άτομα διαφορετικών ηλικιών, η επαφή με αυθεντικά έργα τέχνης, η ενεργής συμμετοχή σε δραστηριότητες, η κινητοποίηση της δημιουργικότητας και της φαντασίας, η ενσυναίσθηση, η συνδιαλλαγή με το περιβάλλον, η διαδρομή μέσα από αληθινό το περιβάλλον που ζούσαν οι άνθρωποι που μελετάμε, η εξέταση της καθημερινής ζωής και των δυσκολιών, η επαφή με νέους τρόπους μάθησης έχουν πολλαπλά οφέλη για τους συμμετέχοντες. Εκτός των γνωστικών στόχων, επιτυγχάνονται στόχοι που σχετίζονται με την καλλιέργεια της κριτικής και της εξερευνητικής διάθεσης, ακόμα και την ανάπτυξη της αυτοπεποίθησης (Hooper – Greenhill, 2007: 164-9, 185). Οι εμπλεκόμενοι μαθαίνουν καλύτερα όταν συμμετέχουν σε σωματικές δραστηριότητες, κάτι το οποίο ευνοεί τη συναισθηματική εμπλοκή τους, τη βίωση νέων συναισθημάτων και βοηθά το μυαλό να μεταβεί σε νέες ιδέες και να εξετάζει πιο ολόπλευρα τα πράγματα (Hooper – Greenhill, 2007: 165). Μελετώντας παλιά αντικείμενα, εξερευνούμε τη ζωή των

ανθρώπων που τα έφτιαξαν και τα χρησιμοποίησαν, παράλληλα συγκρίνουμε την εποχή που μελετάμε με τη δικιά μας (Durbin et al., 1990). Εκτός των ανωτέρω, η δυναμική και ενεργής ενασχόληση με το παρελθόν και την ιστορία «συγκινεί», βοηθάει στη διαμόρφωση της προσωπικότητας και «ενίστε απελευθερώνει» (Ανδρέου & Κασβίκης, 2008: 144; Ανδρέου 1996: 22-3; Ellenbogen et al., 2007).

5.2 Ανασκόπηση του θεσμού της οικογένειας. Οι νέοι σήμερα.

Σύμφωνα με τον Μεσσήνη (2014), για την παραδοσιακή οικογένεια ο γάμος αντιπροσώπευε έναν ιερό και ακλόνητο θεσμό, ο οποίος εγγυόταν την ασφάλεια, την κοινωνική υπόληψη και τη γονιμότητα. Η ανατροφή των παιδιών πραγματοποιούνταν συνήθως μέσα σε ένα εκτεταμένο οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον. Κύριο πρόσωπο ήταν η μητέρα, ο πατέρας, οι συγγενείς και τα πρόσωπα της γειτονιάς. Αλλά από τότε οι αξίες που στηρίζουν το ζευγάρι, η μορφή της οικογένειας και η κοινωνία έχουν υποστεί βαθιές αλλαγές (Μεσσήνης, 2014). Η μεταβολή αυτή οφείλεται μεταξύ άλλων σε ένα επαναπροσδιορισμό του κοινωνικού ρόλου των δύο φύλων. Σύμφωνα με τον Γιωσαφάτ (Γιωσαφάτ, 2009) η είσοδος των γυναικών στο χώρο εργασίας και κατά συνέπεια η οικονομική ανεξαρτησία τους, τις έφερε νομικά σε ίση θέση με τον άνδρα, τουλάχιστον στις δυτικές κοινωνίες. Οι γυναίκες επιζητούν τώρα καριέρα, δεν θέλουν να κάνουν πολλά παιδιά, αρκετές φορές καθόλου. Η σχέση με τον άνδρα άλλαξε ριζικά. Παλιότερα σε αιτήσεις διαζυγίου ήταν 1 στις 20 περιπτώσεις που ζητούσε η γυναίκα διαζύγιο. Τώρα είναι 15-16 φορές στις 20. Μεταβήκαμε στην πυρηνική οικογένεια (συνήθως μητέρα-πατέρας κι ένα παιδί, σπανιότερα δύο). Οι πολύτεκνες οικογένειες μειώνονται όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια, ενώ τα μονομελή νοικοκυριά αυξάνονται συνεχώς. Παράλληλα ο μεγάλος αριθμός διαζυγίων και η δημιουργία νέων οικογενειών, μέσω ενός δεύτερου γάμου συνθέτουν ένα ολοένα διαφορετικό τοπίο μονογονεϊκών ή ανασυγκροτημένων οικογενειών. Η Kelly διευκρινίζει ότι αυτές οι δημογραφικές αλλαγές έχουν οδηγήσει τους μελετητές στη χρήση του όρου «διαγενεακές ομάδες (intergenerational groups)», ή «πολυγενεακές ομάδες», ώστε να συμπεριλαμβάνονται όλες οι κατηγορίες ενηλίκων και παιδιών, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με οποιονδήποτε τρόπο (Kelly 2011).

Ο Γιωσαφάτ (Γιωσαφάτ, 2009) μας πληροφορεί ότι σήμερα οι νέες κοπέλες είναι συνήθως πιο κυριαρχικές απέναντι στους νέους (ακόμη και στην πάλαι ποτέ ανδροκρατική Ελλάδα), κι αυτό δημιουργεί πολλά προβλήματα στις σχέσεις. Επίσης, συχνά, παρά τη σεξουαλική ελευθερία, πολύ νέοι και νέες είναι μόνοι και νιώθουν μοναξιά. Οι επαφές γίνονται σχετικά απρόσωπα μέσω του διαδικτύου, ενώ παράλληλα αποφεύγονται οι δια ζώσης συναντήσεις. Εύλογα ο ίδιος αναφέρεται στο ιδεολογικό κενό που δημιουργήθηκε από την κατάρρευση ενός συστήματος ηθικών αξιών, το οποίο οδηγεί σε μια εγωκεντρική αντίληψη ψευτοεδαμονισμού όπου η συμβίωση με άλλους καθίσταται δύσκολη. Η κατάρρευση αυτή ενισχύεται από ιδιοτελείς συμπεριφορές επιφανών προσώπων της κοινωνίας. Είναι διακριτή στις

μέρες μας η εγκαθίδρυση αγενών συμπεριφορών που διακατέχει νέους, και η οποία ίσως πρέπει να μας ανησυχεί περισσότερο και από τη γνωστική αμάθεια.

Ωστόσο, ακόμη και σήμερα η οικογένεια παραμένει ο ισχυρότερος «ρυθμιστής» των επιλογών ελεύθερου χρόνου, πολύ περισσότερο για τα νεότερα μέλη. Οι επιλογές για τις δραστηριότητες του ελεύθερου χρόνου του κάθε ατόμου επηρεάζονται από το άμεσο περιβάλλον του. Η οικογένεια, ως το σημαντικότερο περιβάλλον κοινωνικοποίησης, προβάλλει πρότυπα σχετικά με την «καλή» ή «κακή» συμπεριφορά, πότε, πώς αλλά και με ποιόν θα έπρεπε να παίζουν τα παιδιά, τι επιτρέπεται και τι δεν επιτρέπεται να κάνουν (Parker, 1976:79-80). Αν και τα παιδιά δεν υιοθετούν σιωπηλά όσα πρότυπα τους επιβάλλει η οικογένεια, οι επιλογές των οικείων τους τους ωθούν ή τους αποτρέπουν από μία επιλογή. Όσον αφορά την επαφή με την εκκλησία, οι περισσότεροι νέοι (15-24 χρονών) δεν εκκλησιάζονται, δηλώνουν όμως θρήσκοι και πιστοί (!), ενώ για την παρεχόμενη εκπαίδευση έχουν αρνητική γνώμη (Κουκουνάρας – Λιάγκης, 2011).

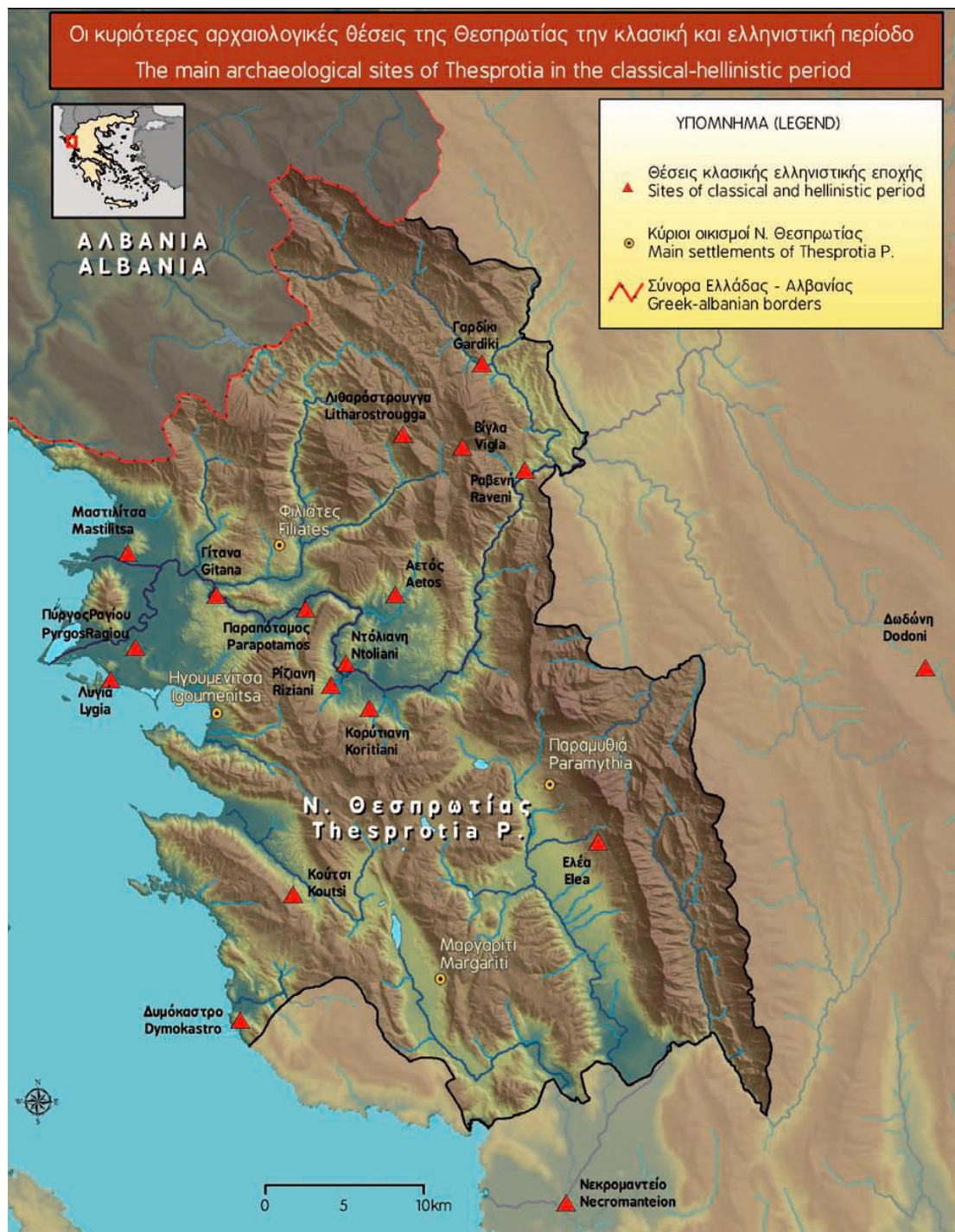
Εν κατακλείδι, τα παλαιότερα χρόνια οι άνθρωποι φρόντιζαν για την ίδρυση και τη στελέχωση σχολείων. Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα ο Κοσμάς ο Αιτωλός τόνιζε την τεράστια σημασία να ιδρύονται σχολεία. Ποιος όμως φρόντιζε για την επιμόρφωση αυτών που θα αναλάμβαναν τη λειτουργία των σχολείων; Δεδομένου ότι οι γονείς είναι οι πρώτοι παιδαγωγοί, ποιος επιμόρφωνε αυτούς τους «παιδαγωγούς»; Σήμερα κάποιος τονίζει ότι η ανάγκη επιμόρφωσης των γονέων και των ενηλίκων είναι εξίσου απαραίτητη, ίσως και σημαντικότερη από αυτή των παιδιών.

6. 1^η διαδρομή – «Περιήγηση στην αρχαία Θεσπρωτία»

Γενικές πληροφορίες και στόχοι

Η διαδρομή περιλαμβάνει την επίσκεψη στις τρεις από τις τέσσερις τειχισμένες πόλεις της αρχαίας Θεσπρωτίας της κλασικής και ελληνοιστικής περιόδου. Η διαδρομή ξεκινά από τα Γίτανα, συνεχίζει στη Φανοτή-Ντόλιανη, ύστερα στην Ελέα και καταλήγει στο μουσείο Ηγουμενίτσας.

Οι μετακινήσεις υπολογίζεται να γίνονται με λεωφορείο. Ο εκτιμώμενος χρόνος οδήγησης υπολογίζεται σε δύο ώρες. Οι δραστηριότητες στους χώρους υπολογίζεται

να διαρκέσουν μία ώρα στα Γίτανα, μισή στη Φανοτή και μία ώρα στην Ελέα. Η διαδρομή ολοκληρώνεται με την επίσκεψη στο αρχαιολογικό μουσείο Ηγουμενίτσας, με σκοπό να λειτουργήσει ως επιστέγασμα των πληροφοριών που αποκομίσθηκαν. Στο μουσείο οι συμμετέχοντες στη διαδρομή θα μπορέσουν να δουν τα αντικείμενα που βρέθηκαν στους χώρους που επισκέφθηκαν νωρίτερα και να τα συνδέσουν. Κατά τη διάρκεια των μετακινήσεων με λεωφορείο θα αναφέρεται το ιστορικό πλαίσιο κάθε πόλης που επισκεπτόμαστε σε συνάρτηση με το γενικότερο ιστορικό πλαίσιο της Θεσπρωτίας.

Παρακάτω παρουσιάζονται το ιστορικό πλαίσιο της Θεσπρωτίας και τριών πόλεων της: των Γιτάνων, της Φανοτής και της Ελέας. Για κάθε πόλη υπάρχει ένα φύλλο εξερεύνησης, το οποίο σχεδιάζεται να μοιραστεί σε κάθε οικογένεια. Επίσης δίνονται και οι απαντήσεις στις ερωτήσεις κάθε φύλλου εξερεύνησης.

Οι στόχοι της διαδρομής είναι:

Να περιηγηθούν στους αρχαιολογικούς χώρους.

Να κατανοήσουν τα στρατηγικά και γεωγραφικά πλεονεκτήματα των θέσεων των αρχαίων πόλεων.

Να γνωρίσουν την αρχιτεκτονική οργάνωση και τα σημαντικότερα μνημεία των αρχαίων πόλεων μέσα από δραστηριότητες εξερεύνησης.

Να αντλήσουν πληροφορίες για την καθημερινή ζωή στην αρχαιότητα μέσα από δραστηριότητες ανακάλυψης.

Να προσεγγίσουν γεγονότα και καταστάσεις μέσα από διαφορετικές οπτικές και να συζητήσουν για αυτά.

Να αλληλεπιδράσουν και να εκφραστούν δημιουργικά.

Παιδαγωγικό σκεπτικό

Η κύρια μουσειοπαιδαγωγική μέθοδος που χρησιμοποιείται είναι η ανακαλυπτική μέθοδος, η οποία εφαρμόζεται κατά κύριο λόγο σε παιχνίδια εξερεύνησης του μουσειακού χώρου. Οι επισκέπτες-εκπαιδευόμενοι έρχονται σε επαφή με τα ερεθίσματα του χώρου και πειραματίζονται, χειρίζονται, εξερευνούν αποκτώντας εμπειρίες (Νικονάνου, 2015:64-5). Δραστηριότητες εξερεύνησης απευθύνονται τόσο σε οργανωμένες σχολικές ομάδες, όσο και σε δραστηριότητες ελεύθερου χρόνου για μεμονωμένους επισκέπτες και οικογένειες (Νικονάνου, 2015:65). Επίσης δεν λείπουν από τα φύλλα εργασίας οι αισθητικές δραστηριότητες, κατά τις οποίες ο εκπαιδευόμενος αξιοποιεί τις αισθήσεις του για να εκφραστεί δημιουργικά και να προσεγγίσει βιωματικά τα εκθέματα (Νικονάνου, 2015:67-8). Κεντρική ιδέα πίσω από τις υλικές-αισθητικές δραστηριότητες είναι ότι τα μουσειακά αντικείμενα μπορούν να ενεργοποιούν τη δημιουργική φαντασία των επισκεπτών (Weschenfelder & Zacharias, 1992).

Επιπλέον οι δραστηριότητες που σχεδιάστηκαν στα φύλλα εργασίας έχουν τα χαρακτηριστικά της παρωθητικής μορφής διδασκαλίας με ποικίλα στοιχεία ομαδοσυνεργατικής διδασκαλίας. Στηρίζονται στις αρχές του εποικοδομισμού, δηλαδή την οργάνωση των περιεχομένων διδασκαλίας πάνω στις υπάρχουσες γνώσεις των συμμετεχόντων. Έχουν παρωθητική μορφή γιατί κατευθύνονται «*τα γενικά πλαίσια κίνησης*» των εκπαιδευομένων (Ματσαγγούρας, 2003), χωρίς να αποτρέπει την αυτενέργεια των εκπαιδευομένων. Εκτός της αυτενέργειας, προάγεται η διαθεματικότητα των διδασκαλιών και η εξατομίκευση της διδασκαλίας. Όσον αφορά την αρχή της διαθεματικότητας, δηλαδή τη σύνδεση γνώσεων διαφορετικών επιστημών, η διαθεματική προσέγγιση βγαίνει αβίαστα και είναι κοντά στην παιδική αντίληψη που δυσκολεύεται να κατανοήσει την κατάτμηση της γνώσης, αλλά και κοντά στην πραγματικότητα (Ματσαγγούρας, 2007:287-8; Πηγιάκη, 2003:103-4).

Ιστορική ανασκόπηση της Θεσπρωτίας³

Γύρω στο 2.000 π.Χ. εγκαθίστανται ειρηνικά στην Ήπειρο τα πρώτα ινδοευρωπαϊκά ελληνόφωνα φύλα, οι Θεσπρωτοί. Η βάση της οικονομίας τους ήταν αγροτοκτηνοτροφική, έλειπε η κατεργασία μετάλλων και οι πληθυσμοί κατοικούσαν σε πρόχειρους ημιμόνιμους οικισμούς από αχυρόπλεκτες καλύβες. Κατά το 14^ο αιώνα π.Χ. η ζωή του ντόπιου πληθυσμού επηρεάζεται από τις μυκηναϊκές αποικίες και σταθμούς που ιδρύονται στη βορειοδυτική Ελλάδα και νότια Ιταλία. Γύρω στο 1.100 π.Χ. έχουμε τις σημαντικότερες μετακινήσεις των ελληνικών φύλων στον ελλαδικό χώρο. Οι Θεσπρωτοί μέχρι τότε κατείχαν εδαφικά ολόκληρη την περιοχή μεταξύ Αμβρακικού, Ιονίου και Πίνδου μέχρι την Δωδώνη. Η εγκατάσταση του ισχυρότερου ηπειρωτικού, όπως αποδείχτηκε αργότερα, φύλου των Μολοσσών, περιορίζει τους Θεσπρωτούς δυτικά της πεδιάδας των Ιωαννίνων. Οι οικισμοί εκείνη την περίοδο χαρακτηρίζονται από καλύβες με λιθόκτιστο το κάτω τμήμα τους. Η επανασύνδεση των σχέσεων της Ηπείρου με την νότια Ελλάδα επανήλθε με την ίδρυση αποικιών των Ηλείων τον 8^ο και των Κορινθίων και Κερκυραίων τον 7^ο αι. π.Χ. στα ευλίμενα θεσπρωτικά παράλια. Σύμφωνα με αρχαίες πηγές οι Θεσπρωτοί ήταν οργανωμένοι σε φύλα, κατοικούσαν σε ατείχιστες κώμες ως τα τέλη του 5^{ου} – αρχές 4^{ου} αι. π.Χ. και ήταν αβασίλευτοι. Στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. οι Μολοσσοί προσαρτούν τη Δωδώνη και την ανατολική Θεσπρωτία και πιθανόν υποχρεώνουν τους Θεσπρωτούς να προσχωρήσουν στο Κοινό των Μολοσσών (390 – 340 π.Χ.). Μπροστά στις νέες εξελίξεις τα θεσπρωτικά φύλα συνασπίζονται και δημιουργούν το Θεσπρωτικό Κοινό στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Λίγο αργότερα θα προσχωρήσουν στη Συμμαχία των Ηπειρωτών, που οργανώνεται το 333/323 π.Χ. από τους Μολοσσούς και τους Θεσπρωτούς και από το σημείο αυτό και έπειτα η ιστορία τους ταυτίζεται με αυτή της Συμμαχίας. Παράλληλα περνούν τον Καλαμά και επεκτείνονται στη νότια Κεστρίνη που ανήκε στο τρίτο μεγαλύτερο ηπειρωτικό φύλο εκτός των Θεσπρωτών και Μολοσσών, τους Χάονες. Στα τέλη του 4^{ου} ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. αρχίζει σταδιακά η δημιουργία μεγάλων ή μικρότερων οχυρώσεων σε φυσικά οχυρά και θέσεις από όπου ελέγχονται ποτάμιες διαβάσεις. Οι Θεσπρωτοί συμμετείχαν ενεργά στα γεγονότα του Β' και Γ' Μακεδονικού πολέμου. Παράλληλα γνώρισαν τη μήνη των ρωμαϊκών λεγεώνων το 167 π.Χ., ως αντίποινα για τη φιλομακεδονική στάση τους, γεγονός που σήμανε το τέλος της ακμής των θεσπρωτικών πόλεων. Οι θεσπρωτικές πόλεις γνώρισαν ολοσχερή καταστροφή, πλην της Φανοτής, και εξανδραποδισμό μεγάλου μέρους του πληθυσμού τους. Η περιοχή λεηλατείται το 88-86 π.Χ. από την εκστρατεία του Μιθριδάτη ΣΤ του Ευπάτορος εναντίον των Ρωμαίων. Επίσης η περιοχή αποτέλεσε θέατρο ρωμαϊκών εμφυλίων συρράξεων. Η ρωμαϊκή ειρήνη που ακολουθεί και η εγκατάσταση ρωμαίων αποίκων συνέβαλε στην ανάπτυξη της περιοχής. Τον 2^ο αιώνα μ.Χ. ιδρύεται στον κόλπο της Ηγουμενίτσας ο εμπορικού χαρακτήρα οικισμός του Λαδοχωρίου, ενώ η Φωτική, πόλη στην Παραμυθιά λειτουργεί ως ακμάζον τοπικό διοικητικό κέντρο. Κατά την

³ Για την ιστορία της Θεσπρωτίας αντλήθηκαν πληροφορίες από τους αρχαιολογικούς οδηγούς που εξέδωσε το Υπουργείο Πολιτισμού και η ΛΒ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Θεσπρωτίας.

αυτοκρατορική περίοδο οι κυριότεροι οικισμοί βρίσκονται στα παράλια της Θεσπρωτίας κατά μήκος της οδού που συνέδεε τη Νικόπολη με το Βουθρωτό. Ήδη από τα τέλη του 3^{ου} αιώνα η Θεσπρωτία ανήκει στο θέμα της Παλαιάς Ηπείρου, ενώ παράλληλα αποτελεί κέντρο της νέας θρησκείας με επισκοπική έδρα στην πόλη Εύροια, μάλλον στη σημερινή Γλυκή. Κατά τον 5^ο και κυρίως τον 6^ο αιώνα δέχθηκε επιδρομές από βαρβαρικά φύλα. Μετά την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1204 η Θεσπρωτία αποτέλεσε τμήμα της ανεξάρτητης Ηπείρου και στη συνέχεια τμήμα του Δεσποτάτου της Ηπείρου υπό την κυριαρχία αρχικά των Κομνηνών και αργότερα διάφορων ηγεμονικών οίκων, Ιταλών, Σέρβων, Αλβανών και Φράγκων. Στα τέλη του 14^{ου} - αρχές 15^{ου} αι. η Βενετία καταλαμβάνει τα παράλια της Θεσπρωτίας. Κατά την οθωμανική περίοδο που αρχίζει γύρω στο 1430 με την παράδοση των Ιωαννίνων, κυριότερες πόλεις ήταν η Παραμυθιά, οι Φιλιάτες, το Μαργαρίτι και η Σαγιάδα. Κάποιες παραλιακές πόλεις παρέμεναν υπό βενετική κυρίως κυριαρχία. Η Πάργα πουλήθηκε στον Αλή Πασά από τους Άγγλους το 1819. Στην Οθωμανοκρατία οι πεδινές περιοχές εγκαταλείφθηκαν από τους Χριστιανούς και αναπτύχθηκαν ορεινοί οικισμοί με τη μορφή χωριών, όπως στις πλαγιές του όρους Τσαμαντά και στο Σούλι.

Πώς και γιατί δημιουργήθηκαν οι θεσπρωτικές πόλεις.

Οι Θεσπρωτοί είναι ένα από τα αρχαιότερα ελληνικά φύλα. Διατήρησαν την εθνική συνοχή τους γιατί όσοι δεν μετανάστευσαν το 1100 π.Χ., κατοικούσαν σε μια ενιαία επικράτεια. Παράλληλα λόγω του ανταγωνισμού με άλλα γειτονικά ηπειρωτικά φύλα, έπρεπε να συνασπιστούν για λόγους επιβίωσης. Είναι άξιο αναφοράς πως κανένα θεσπρωτικό φύλο δεν υπερίσχυσε αρκετά των άλλων. Όσον αφορά την οικονομία, η ιδιαίτερη γεωμορφολογία και το κλίμα της δυτικής Ηπείρου θα επέτρεπαν την άσκηση της κτηνοτροφίας χωρίς να απαιτείται η κάλυψη μεγάλων αποστάσεων. Δηλαδή οι πεδιάδες διασχίζονται από ποτάμια που καταλήγουν σε δελταϊκούς σχηματισμούς και επειδή δεν έχουν υδατοπερατό έδαφος παρατηρείται το χειμώνα να μετατρέπονται σε έλη και το καλοκαίρι σε καταπράσινα λιβάδια. Οι άνθρωποι εκμεταλλεύονταν έτσι τα ψηλότερα και χαμηλότερα σημεία της πλαγιάς (Βασιλειάδης & Χριστοδούλου, 2006). Τον 4^ο αιώνα π.Χ. έχουμε μια θεαματική αύξηση των αρχαιολογικών θέσεων και του πληθυσμού, η οποία υποδηλώνει την μεταστροφή της οικονομίας, δηλαδή τη δημιουργία αγορών για την απορρόφηση του πλεονάσματος. Εκεί που για αιώνες η οικονομία ήταν προσανατολισμένη στην αυτάρκεια, τώρα κάνει άνοιγμα προς από τις αγορές (Βασιλειάδης & Χριστοδούλου, 2006).

Όσον αφορά τις σχέσεις των Θεσπρωτών με τη νότια Ελλάδα, η Θεσπρωτία εξαρτάται από τις αγορές των κορινθιακών αποικιών που βρίσκονται στην επικράτεια της. Από την άλλη, το ισχυρότερο ηπειρωτικό φύλο, οι Μολοσσοί, έχουν προσδεθεί στο άρμα των Αθηνών, αφήνοντας τους Θεσπρωτούς διπλά εκτεθειμένους στην απειλή ενός υπερτοπικού πολέμου. Οι Θεσπρωτοί θα χάσουν το πανάρχαιο μαντείο της Δωδώνης από τους Μολοσσούς. Μπροστά στις ιστορικές συγκυρίες οι Θεσπρωτοί απαντούν με την ίδρυση της Ελέας, ως κράτους τύπου πόλεως, στην επικράτεια του φύλου των Ελεατών Θεσπρωτών, και συνακόλουθα με την ίδρυση του Κοινού των Θεσπρωτών. Τα θεσπρωτικά φύλα συσπειρώθηκαν γύρω από νεόδμητες τειχισμένες πόλεις, όπως η Φανοτή, η Ελίνα (Δυμόκαστρο), η Ελέα, δίνοντας κρατική υπόσταση στο έθνος. Η πρώτη σημαντική πολιτική πράξη του νεοπαγούς ομόσπονδου κράτους σχετίζεται με την ίδρυση των Γιτάνων. Τα Γίτανα ιδρύονται με σκοπό να αποτελέσουν την έδρα του Κοινού, για να ισχυροποιήσουν οι Θεσπρωτοί την παρουσία τους στην νεοαποκτηθείσα νότια Κεστρίνη και για να εγγυηθεί η ασφάλεια ώστε κανένα φύλο να μην υποσκελίσει το άλλο. Το όνομα των Γιτάνων είναι το μοναδικό όνομα πόλης που δεν συνδέεται με κάποιο φύλο που κατοικούσε στην επικράτεια της (Βασιλειάδης & Χριστοδούλου, 2006).

Γίτανα

Τα Γίτανα βρίσκονται σε απόσταση οκτώ περίπου χιλιομέτρων από τη θάλασσα. Η θέση είναι φυσικά οχυρή, καθώς προστατεύεται στις τρεις πλευρές από το μαιανδρισμό του ποταμού και στα βόρεια από τα υψώματα της Βρυσέλλας. Προσφέρει πανοραμική θέα του κάτω ρου και της δελταϊκής πεδιάδας του Καλαμά, των βόρειων θεσπρωτικών ακτών, της Κέρκυρας, αλλά και άμεση οπτική επαφή με τις παράκτιες κερκυραϊκές οχυρώσεις της Μαστιλίτσας, του Πύργου Ραγίου και της Λυγιάς. Η επικράτεια της πόλης ένωνε δύο περιοχές που χωρίζονταν μεταξύ Θεσπρωτίας και Χαονίας από τον Καλαμά. Η επιλογή της θέσης ήρθε σαν επιστέγασμα της κυριαρχίας των Θεσπρωτών στη νεοαποκτηθείσα νότια Κεστρίνη, για πολιτικούς και στρατιωτικούς λόγους. Ιδρύθηκαν λίγο μετά τα μέσα του 4^{ου} αι.

π.Χ., μετά την ίδρυση του κοινού των Θεσπρωτών. Τα Γίτανα δεν δανείστηκαν το όνομά τους από κάποιο φύλο που συσπειρώθηκε γύρω από την πόλη. Ιδρύθηκαν με σκοπό να αποτελέσουν την έδρα του Κοινού. Έτσι η ιστορία της πόλης μοιάζει με αυτήν της Ηγουμενίτσας. Όπως η Ηγουμενίτσα δημιουργήθηκε σχεδόν από το μηδέν, με σκοπό

Τα Γίτανα

να αποτελέσει την πρωτεύουσα της σύγχρονης Θεσπρωτίας, έτσι και τα Γίτανα είναι μια κατά συνθήκη πρωτεύουσα μιας νέας εποχής του τότε αρχαίου κόσμου. Στα Γίτανα υιοθετήθηκαν τα νομισματικά σύμβολα των Ελεατών. Τα σύμβολα αυτά – κεφαλή Περσεφόνης και τρικέφαλος Κέρβερος- σχετίζονται άμεσα με την κυριότερη, μετά την απώλεια του μαντείου της Δωδώνης, λατρεία των Θεσπρωτών, της Περσεφόνης και του Άδη που λατρεύονταν στο νεκρομαντείο του Αχέροντα. Το διατείχισμα της πόλης πιθανόν να κατασκευάστηκε μετά τη ρωμαϊκή καταστροφή του 167 π.Χ., δηλώνοντας τον περιορισμό της κατοίκησης εντός αυτού.

Απαντήσεις στο φύλλο εξερεύνησης

Η θεά της τειχισμένης πόλης από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου προκαλεί δέος στον επισκέπτη. Εισερχόμαστε στην αρχαία πόλη από τη βόρεια πύλη (βλέπε τον χάρτη στο φύλλο εξερεύνησης). Τα τείχη έχουν εμφανείς πύργους που τα προστατεύουν. Πρώτη στάση είναι στον **μικρό ναό**. Στον μικρό ναό διακρίνονται δύο δωμάτια, ο πρόναος και ο σηκός όπου ήταν τοποθετημένο το άγαλμα του θεού στον οποίο ήταν αφιερωμένος ο ναός. Εκεί ασχολούμαστε με τις πρώτες ερωτήσεις του φύλλου εξερεύνησης που αφορούν το ανάθημα που προσφέρει η Φίλα. Οι απαντήσεις βγαίνουν από την επιγραφή ΠΑΡΘΕΝΩ ΦΙΛΑ ΠΑΡΟΡΑΜΑ και μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η Φίλα ήταν μικρό κορίτσι (παρθένω) και προσφέρει το αγαλματίδιο ως ευχαριστία στη θεά. Προκύπτει ότι η λατρευόμενη θεότητα ήταν θεά από τα ρούχα του αναθήματος. Την ώθησε ένα όραμα που είδε (παρόραμα). Η θεότητα όμως παραμένει άγνωστη.

Επόμενη στάση είναι στην **αγορά** όπου διακρίνεται η στοά με κιονοστοιχία, λίθινο τραπέζι και μεγάλο αναλληματικό τοίχο. Απέναντι της στοάς βρίσκονται κτηριακά συγκροτήματα, τα οποία μάλλον ήταν καταστήματα. Ανάμεσα της στοάς και των καταστημάτων υπάρχει υπαίθριος χώρος. Επίσης υπάρχει και ένα άλλο κτήριο μεταγενέστερης κατασκευής, δίπλα από την στοά, στο οποίο διακρίνεται βωμός και μάλλον ήταν ναός. Στο φύλλο εξερεύνησης δεν περιλαμβάνονται ερωτήσεις.

Ο αναλληματικός τοίχος της στοάς και το λίθινο θρανίο

Βωμός σε κτήριο δίπλα από την αγορά

Η κιονοστοιχία της στοάς

Επόμενη στάση είναι στο **Πρυτανείο**. Εκεί διακρίνονται δύο στεγασμένοι σήμερα ανδρώνες, υπαίθρια αυλή, εργαστηριακά και άλλα δωμάτια και ένας λίθινος αγωγός που απομάκρυνε τα όμβρια ύδατα. Στο δωμάτιο του αρχείου βρέθηκαν 3.000 σφραγίσματα με επιγραφές όπως ΓΙΤΑΝΑ, ΘΕΣΠΡΩΤΩΝ, ΑΠΕΙΡΩΤΑΝ, ΕΛΕΑΙ(ΩΝ), ΔΑΜΟΣΙΑ, ΒΟΥΛΑΣ. Τα δύο τελευταία έχουν σχέση με το δημόσιο χαρακτήρα του κτηρίου.

Λίθινος αγωγός στο Πρυτανείο

Ανδρώνας από το Πρυτανείο με ψηφιδωτό

Η πύλη 5 ΝΑ του οικισμού. Πιθανόν οδηγούσε σε λιμενικές εγκαταστάσεις

Μετά το Πρυτανείο
κατηφορίζουμε για την
τελική στάση που είναι
το **θέατρο**.

Διακρίνονται 5
κερκίδες, ενώ στα
εδώλια είναι
χαραγμένα ονόματα.
Επίσης φαίνεται και το
παρασκήνιο και οι
κίονες στην πρόσοψή
του, καθώς και ο
βωμός στη μέση της
ορχήστρας.

Στις γενικές ερωτήσεις του φύλλου εξερεύνησης οι απαντήσεις είναι ότι οι πύργοι του διατειχίσματος διακόπτουν το διατείχισμα, ενώ οι πύργοι του τείχους εφάπτονται σε αυτό. Το θέατρο και η αγορά βρίσκονται εκτός του διατειχίσματος, ενώ η πύλη 5 πιθανόν να οδηγούσε σε λιμενικές εγκαταστάσεις.

Κατά τη διαδρομή θα δούμε λιθόκτιστους δρόμους, αναλληματικούς τοίχους, πύργους, επιμελημένα και αμελέστερα σημεία του τείχους.

Τα Γίτανα από ψηλά. Αν ανεβούμε ψηλότερα είναι δυνατή η οπτική επαφή με άλλους αρχαίους οικισμούς που βρίσκονται σε υψώματα. Στο βάθος αχνοφαίνεται η Κέρκυρα.

ΓΙΤΑΝΑ ΤΑ ΝΕΟΤΕΡΑ

Φύλλο εξερεύνησης

Μικρός ναός

Στο κτήριο αυτό που χωρίζεται σε δύο δωμάτια (πρόναος και σηκός), βρέθηκε το αγαλματίδιο της εικόνας με την επιγραφή: ΠΑΡΘΕΝΩ ΦΙΛ(Α) ΠΑΡΟΡΑΜΑ

Ποια το αφιερώνει;

Τι ηλικία έχει περίπου;

Σε ποια θεά το αφιερώνει;

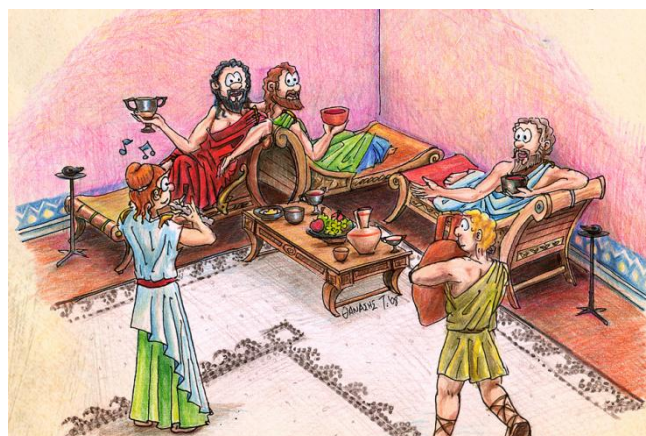
Τι την ώθησε;

Αφιερώνουμε σήμερα παρόμοια αντικείμενα; Πως τα ονομάζουμε;

Πρυτανείο

Πόσοι είναι οι ανδρώνες;

Βρείτε την αυλή και τον αγωγό που απομάκρυνε τα νερά της βροχής.

Θέατρο

Γράψτε τρία ονόματα που διακρίνετε από τα εδώλια.

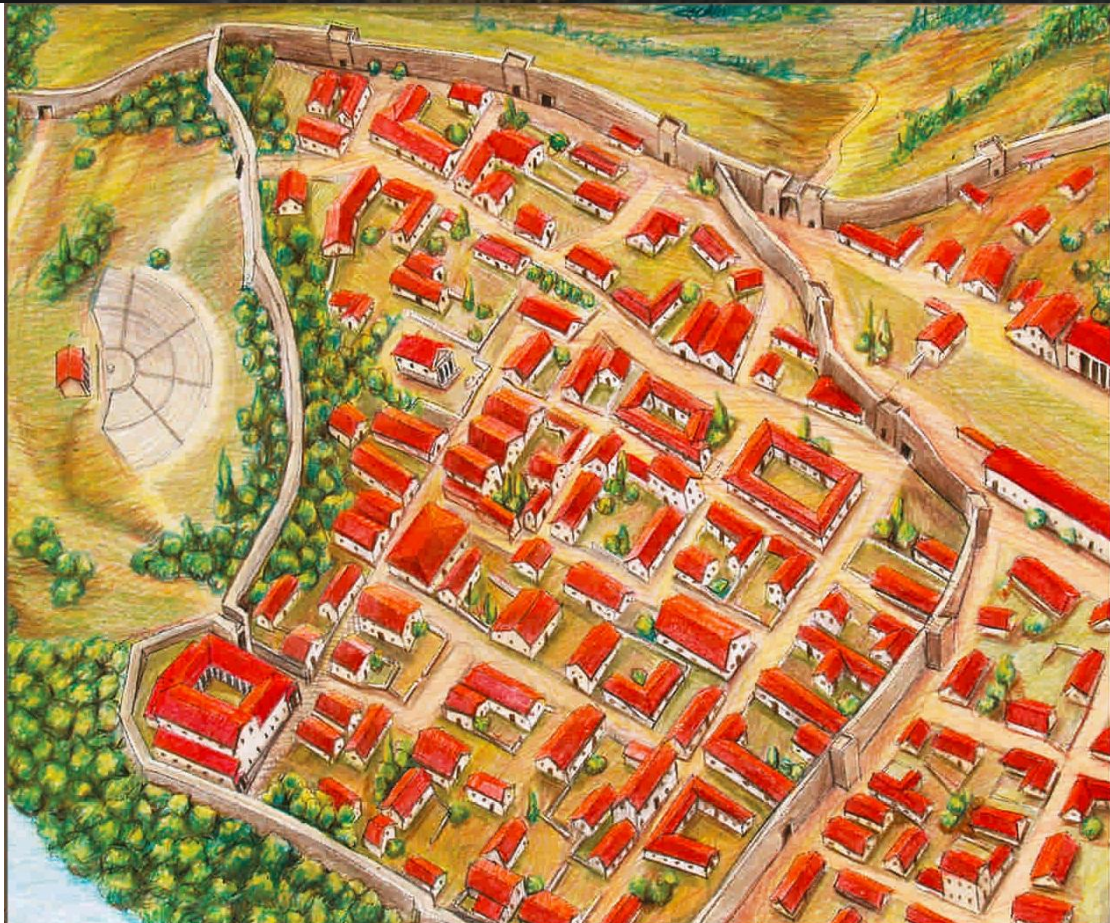
Πόσες κερκίδες διακρίνετε;

Γενικές ερωτήσεις

Ποια η διαφορά των πύργων του διατειχίσματος από εκείνων του τείχους;

Ποια από τα κτηριακά συγκροτήματα που αναγράφονται στον χάρτη βρίσκονται έξω από το διατείχισμα;

Ποιος ο πιθανός σκοπός μια πύλης στα νοτιανατολικά της πόλης (Π5 στον χάρτη);

Φανοτή

Η οχυρωμένος οικισμός της Φανοτής στη σημερινή θέση Ντόλιανη, βρίσκεται επάνω σε ασβεστολιθικό λόφο, νοτιοδυτικά του σύγχρονου οικισμού του Γεροπλατάνου. Παλαιότερα ανήκε στον δήμο Παραποτάμου, σήμερα δε ανήκει στο δήμο Ηγουμενίτσας.

Η τοποθεσία είναι ιδιαίτερα προνομακική από άποψη φυσικής οχύρωσης, αφού από τα νότια και δυτικά προστατεύεται από απότομη χαράδρα που διασχίζει ο ποταμός Καλαμάς. Επιπλέον, χωρίς να είναι άμεσα ορατή από απόσταση, λόγω των υψωμάτων που την περιβάλλουν, παρείχε τη δυνατότητα ελέγχου όλης της πεδινής

έκτασης βόρεια και νότια του μέσου Καλαμά. Τον οικισμό περιβάλλουν δύο επάλληλοι οχυρωματικοί περίβολοι. Ο εσωτερικός περίβολος προστατεύει την ακρόπολη του οικισμού.

Η ίδρυση του οχυρωμένου οικισμού τοποθετείται στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. Ο οικισμός ταυτίστηκε με την αρχαία Φανοτή, γιατί βρίσκεται στην επικράτεια των Φανοτέων Θεσπρωτών.

Ο οικισμός διαφέρει από τους άλλους λόγω της συνεχής κατοίκησής του. Οι νεότερες επεμβάσεις στα τείχη και τα νεώτερα μεταβυζαντινά και οθωμανικά κτήρια είναι εμφανή. Ο οικισμός αναφέρεται τελευταία το 1895 και απαριθμεί 300 κατοίκους.

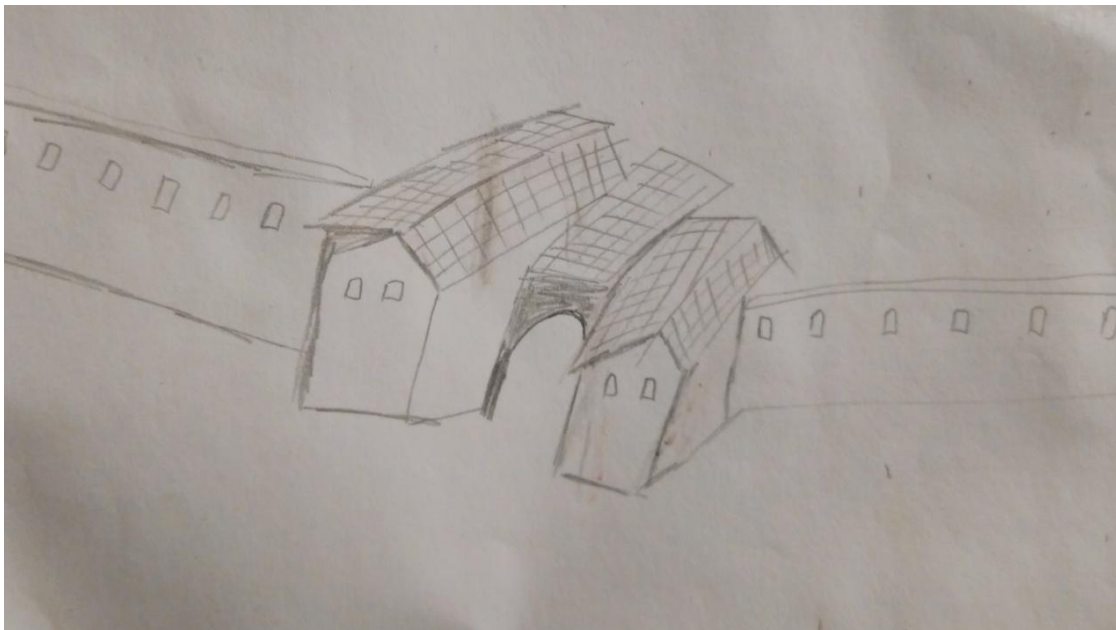
Νεώτερα κτήρια μέσα στον οικισμό. Στον βάθος η οθωμανική κούλια.

Μέρος των τειχών που ξεχωρίζουν οι νεότερες ανακατασκευές πάνω στην αρχαία οχύρωση

Απαντήσεις στο φύλλο εξερεύνησης

Εισερχόμαστε στον αρχαιολογικό χώρο από την κύρια πύλη. Εκεί οι οικογένειες προσπαθούν να σχεδιάσουν μια πιθανή αναπαράσταση της κύριας πύλης και των τειχών, με βάση αυτό που βλέπουν. Η πιθανή αναπαράσταση της κύριας πύλης θα μπορούσε να είναι κάπως έτσι.

Ύστερα σχεδιάζεται να γίνει μια αναπαράσταση μάχης. Η πρόσβαση στις επάλξεις είναι εύκολη. Εκεί σχεδιάζεται να κατανοήσουμε πως βοηθούν τους αμυνόμενους οι θλάσεις στα τείχη.

Στις γενικές ερωτήσεις οι απαντήσεις είναι ότι ο Καλαμάς διαρρέει τρεις από τις τέσσερις πλευρές του οικισμού. Ο ΝΑ πύργος πιθανόν να είχε δεκαέξι καμάρες, τέσσερις σε κάθε πλευρά. Τα πλεονεκτήματα της θέσης έχουν να κάνουν με την επίβλεψη της υποκείμενης πεδιάδας. Τέλος, η πόλη είναι σαφώς μικρότερη από εκείνη των Γιτάνων.

Ο νοτιοανατολικός πύργος

ΦΑΝΟΤΗ Η ΠΑΡΑΘΥΑΜΙΑ⁴

Φύλλο εξερεύνησης

Κύρια πύλη

Σχεδιάστε μία πιθανή αναπαράσταση της κύριας πύλης με τους δύο πύργους που την περιβάλλουν εκατέρωθεν, καθώς και την συνέχεια των τειχών.

Γενικές ερωτήσεις

Πόσες πλευρές του υψώματος οικισμού διαρρέει ο Καλαμάς, αποτελώντας φυσικό οχύρωμα;

Πόσες καμάρες πιθανότατα έχει συνολικά ο νοτιοανατολικός πύργος;

Ποια τα πλεονεκτήματα της θέσης αυτής;

Η πόλη είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη σε έκταση από αυτή των Γιτάνων;

⁴Επειδή βρίσκεται δίπλα από τον ποταμό Θύαμη-Καλαμά. Κατά το παραδουνάβιες.

Ελέα

Η επικράτεια της Ελέας περιλαμβάνει το νοτιοανατολικό τμήμα του σημερινού νομού Θεσπρωτίας, δηλαδή μια έκταση που καταλαμβάνει περίπου η σημερινή κοιλάδα της Παραμυθιάς ως και το νεκρομαντείο του Αχέροντα. Ελέα ονομάστηκε από το φύλο των Ελεατών Θεσπρωτών. Βρίσκεται βόρεια του χωριού Χρυσανγή ή όπως λεγόταν παλιά Βέλλιανη. Ο οικισμός αναπτύχθηκε πάνω σε φυσικό πλάτωμα το οποίο έχει υψόμετρο 460-525 μέτρα. Η θέση του οικισμού είναι δυσπρόσιτη και φυσικά οχυρή. Από την πόλη μπορούσε κανείς να έχει πλήρη εποπτεία και πρόσβαση στην εύφορη κοιλάδα της Παραμυθιάς, οι εκτάσεις της οποίας αρδεύονταν από τον Κωκυτό, παραπόταμο του Αχέροντα. Τα νομισματικά σύμβολα σχετίζονται με την κυριότερη λατρεία της εποχής εκείνης για τους Θεσπρωτούς, δηλαδή τον Άδη και την Περσεφόνη, που λατρεύονταν στο νεκρομαντείο του Αχέροντα. Η κορινθιακή επιρροή είναι εμφανής από την υιοθέτηση του κορινθιακού «πήγασου» στα πρώτα νομίσματα της Ελέας το 360/340 π.Χ. Η Ελέα ιδρύθηκε λίγο πριν τα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. και πιστεύεται ότι διετέλεσε έδρα του Κοινού των Θεσπρωτών από την ίδρυσή της μέχρι και το 335-325 π.Χ. Εκείνη την περίοδο η έδρα μεταφέρεται στα Γίτανα. Ο οικισμός φαίνεται ότι ακμάζει κατά την ύστερη κλασική και ελληνιστική περίοδο. Την ίδια περίοδο αναπτύσσονται εκατέρωθεν της κοιλάδας της Παραμυθιάς αρκετοί μικρότεροι οχυρωματικοί περίβολοι, περίπου στο ίδιο ύψος με αυτό της Ελέας και φαίνεται ότι λειτουργούσαν επικουρικά για τον έλεγχο της περιοχής. Τα τείχη της Ελέας είναι πραγματικά αξιοθαύμαστα.

Τα βορειοανατολικά τείχη που σώζονται σε ύψος 7μ και πλάτος 4μ.

Το πλάτωμα της Ελέας

Θέα της Ελεάτιδας προς νοτιοανατολικά. Εκατέρωθεν της κοιλάδας στα υψώματα υπάρχουν οχυρωματικοί περίβολοι. Η κοιλάδα διαρρέεται από τον Κωκυτό, παραπόταμο του Αχέροντα. Στο βάθος της εικόνας βρίσκεται ο Αχέροντας. Στο βάθος και δεξιά προβάλλει η θάλασσα και το νεκρομαντείο.

Απαντήσεις στο φύλλο εξερεύνησης

Νομίσματα

1. Στα νομίσματα το AMBP συνδέεται με την Αμβρακία, το ρ με την Κόρινθο, το Λ με τη Λευκάδα, το ΔΥΡ με το Δυρράχιο, το ΑΠΟΛ με την Απολλωνία, το ΑΠΕΙΡΩΤΑΝ με τον Κοινό των Ηπειρωτών, το ΕΛΕΑΙ(ΩΝ) με την Ελέα και το ΘΕ(ΣΠΡΩΤΩΝ) με την Θεσπρωτία. Το ρ λεγόταν κόππα και ισοδυναμούσε ηχητικά με το Κ. Βρισκόταν στα νομίσματα της Κορίνθου.
2. Το εθνικό ΕΛΕΑΙ(ΩΝ) αντικαθίσταται στα νομίσματα από το ΘΕ(ΣΠΡΩΤΩΝ) και συνδέεται με την αλλαγή της πρωτεύουσας από την Ελέα στα Γίτανα.
3. Τα νομισματικά σύμβολα του Κοινού των Ηπειρωτών συνδέονται με το μαντείο της Δωδώνης, το οποίο ανήκε πλέον στην επικράτεια των Μολοσσών. Εκεί λατρευόταν ο Δίας και η Διώνη. Τα νομισματικά σύμβολα της Ελέας συνδέονται με το νεκρομαντείο του Αχέροντα που βρισκόταν στην επικράτειά της. Εκεί λατρευόταν ο Άδης και η Περσεφόνη.

Γενικές ερωτήσεις

Σήμερα η Ελέα της Κάτω Ιταλίας ονομάζεται Βέλια-Velia. Πρόκειται για εκλατινισμένο τύπο της λέξης Ελέα. Αντίστοιχα η Ελέα της Θεσπρωτίας ονομαζόταν πριν μερικά χρόνια Βέλιανη. Η κατάληξη -νη συνηθίζεται να υπάρχει στις παλιές ονομασίες των χωριών της Θεσπρωτίας, όπως Σέλιανη, Ρίζιανη, Ντόλιανη κ.ά. Το σημερινό όνομα του χωριού είναι Χρυσαιγή και φανερώνει τουλάχιστον την έλλειψη ιστορικών γνώσεων που διακατείχε εκείνους που αποφάσιζαν για την νέα ονοματοδοσία των χωριών.

Χωροδιάταξη

Ο χώρος ΒΑ του οικισμού παραμένει ακατοίκητος πιθανόν για λόγους μελλοντικής επέκτασης του οικισμού. Επίσης είναι σχεδόν βέβαιο ότι ήταν καλλιεργήσιμος και εξασφάλιζε σχετικές προμήθειες στους κατοίκους.

Επίσης η κύρια πύλη του οικισμού έπρεπε να συνδέεται με τον κάμπο της Ελεάτιδας και πιθανόν βρισκόταν προς τα νοτιοδυτικά του οικισμού. Η πύλη διαφυγής έπρεπε να οδηγεί προς τα βουνά και όχι από εκεί που θα ερχόταν ο εχθρός.

ΕΛΕΑ Η ΠΡΩΤΗ ΠΡΩΤΕΟΥΣΑ

Φύλλο εξερεύνησης

Νομίσματα

1. Αντιστοιχίστε τις νομισματικές επιγραφές με την πόλη/περιοχή από την οποία προέρχονται.

ΑΜΒΡ	Θεσπρωτία
ϱ	Κόρινθος
Λ*	Απολλωνία
ΔΥΡ*	Κοινό των Ηπειρωτών
ΑΠΟΛ*	Αμβρακία
ΑΠΕΙΡΩΤΑΝ	Δυρράχιο
ΕΛΕΑΙ(ΩΝ) ή ΕΛΕΑΤΑΝ	Λευκάδα
ΘΕ(ΣΠΡΩΤΩΝ)	Ελέα

*Κορινθιακές αποικίες

2. Το εθνικό ΕΛΕΑΙ(ΩΝ) αντικαθίσταται στα νομίσματα από το ΘΕ(ΣΠΡΩΤΩΝ). Με ποιο γεγονός συνδέεται αυτή η αλλαγή;

3. Στα νομίσματα του Κοινού των Ηπειρωτών απεικονίζονται συνήθως ο γενειοφόρος Δίας και η Διώνη, στεφάνι, ταύρος, αετός, κεραυνός. Στα νομίσματα της Ελέας και των Θεσπρωτών απεικονίζονται συνήθως η κεφαλή της Περσεφόνης με στεφάνι από στάχυα, ο τρικέφαλος Κέρβερους*, η κυνή** του Άδη, καθώς και η τρίαινα που σχετίζεται με τη λατρεία του Ποσειδώνα, ο οποίος λατρευόταν από την Κόρινθο και τις αποικίες της. Με ποιο αρχαίο ιερό συνδέεται κάθε νομισματική ομάδα;

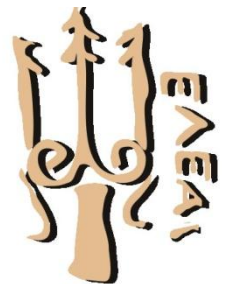
*Κέρβερους: φύλακας του Άδη με τη μορφή σκύλου και ουρά δράκου.

**κυνή: περικεφαλαία από δέρμα σκύλου που σε έκανε αόρατο, σύμβολο του Άδη.

Χωροδιάταξη

Κοιτώντας τον αρχαιολογικό χώρο, που θεωρείτε ότι θα έπρεπε να βρίσκεται η κύρια πύλη; Ποια θα μπορούσε να λειτουργεί και ως πύλη διαφυγής;

Ο χώρος ΒΑ του οικισμού είναι ακατοίκητος. Γράψτε πιθανούς λόγους

Γενικές ερωτήσεις

Με το όνομα Ελέα αναφέρονται η αρχαία πόλη της Καμπανίας στη νότια Ιταλία, αποικία των Φωκαέων και η αρχαία πόλη της Θεσπρωτίας. Στη Θεσπρωτία το πλησιέστερο χωριό στην Ελέα σήμερα λέγεται **Βέλιανη**, επίσημα ονομάζεται Χρυσανγή, και πήρε το όνομά του από τον εκλατινισμένο τύπο Ελέα-Velia. Αυτό βοήθησε τους αρχαιολόγους να ταυτίσουν την αρχαία πόλη με την αρχαία Ελέα. Ψάξτε στο διαδίκτυο το σημερινό όνομα της Ελέας της Καμπανίας.

7. 2^η διαδρομή – «Σούλι και Πάργα»

Γενικές πληροφορίες και στόχοι

Η διαδρομή ξεκινά από το χωριό Γλυκή Θεσπρωτίας. Από εκεί ακολουθούμε την «σκάλα της Τζαβέλαινας», το μονοπάτι που οδηγεί στα χωριά του Σουλίου και διασχίζει τον Αχέροντα. Φτάνουμε μέχρι τα πηγάδια του Σουλίου, έναν ειδικά διαμορφωμένο χώρο στον οποίο έχει στηθεί κοινοτικό κατάστημα και πραγματοποιούνται ετήσιες εκδηλώσεις. Δεν ακολουθούμε τον δρόμο για το κάστρο της Κιάφας, καθώς ο χώρος παραμένει κλειστός και η διαδρομή γίνεται πιο απαιτητική και χρονοβόρα. Η πορεία διαρκεί περίπου δύομισι ώρες. Από το Σούλι φεύγουμε με λεωφορεία και κατευθυνόμαστε στο κάστρο-φρούριο του Αλή Πασά στην Ανθούσα, σε μια πορεία που διαρκεί μία ώρα και είκοσι λεπτά. Από το κάστρο κατευθυνόμαστε, πάλι με λεωφορεία, στον τελικό προορισμό που είναι η υποκείμενη Πάργα.

Η «σκάλα της Τζαβέλαινας» έχει αγαπηθεί από χιλιάδες ταξιδευτές και ορειβάτες που την επισκέπτονται κάθε χρόνο. Ανηφορικά το μονοπάτι οδηγεί στο χωριό Σαμονίβα. Το μονοπάτι είναι σχετικά εύκολο και η υψομετρική διαφορά μέχρι τα πηγάδια είναι περίπου 400 μέτρα. Το τοπίο σε αφήνει εμβρόντητο καθώς το μονοπάτι περιστοιχίζεται από επιβλητικά όρη με πλούσια βλάστηση. Ο ποταμός Αχέροντας ρέει ανάμεσα από πλατάνια και βράχους. Το μονοπάτι είναι σηματοδοτημένο, βατό και συντηρημένο. Διασχίζουμε εκατέρωθεν τον ποταμό, του οποίου η βουή είναι αισθητή από μέτρα μακριά. Κατά μήκος του μονοπατιού συναντάμε ένα ξύλινο παρατηρητήριο. Κατά τη διάρκεια της ανάβασης και σε ικανά σημεία, όπως είναι το παρατηρητήριο, θα γίνονται στάσεις όπου θα γίνονται αφηγήσεις για την ιστορία του Σουλίου και θα δημιουργούνται συζητήσεις.

Το παρατηρητήριο και το κάστρο της Κιάφας, όπως φαίνονται από το μονοπάτι

Οι στόχοι της διαδρομής είναι:

Να περιηγηθούν στις ιστορικές περιοχές του Σουλίου και της Πάργας και να τις αξιολογήσουν ως προς τα στρατηγικά και γεωγραφικά πλεονεκτήματα.

Να γνωρίσουν την ιστορία του Σουλίου και της Πάργας σε συσχετισμό με την ευρύτερη εθνική και ευρωπαϊκή ιστορία.

Να προσεγγίσουν γεγονότα και καταστάσεις μέσα από διαφορετικές οπτικές και να συζητήσουν για αυτά.

Να προβληματιστούν γιατί υπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες και αφηγήσεις για τα ιστορικά γεγονότα.

Να γνωρίσουν τα κίνητρα σημαντικών προσώπων της εποχής.

Να προβληματιστούν για ζητήματα προσφυγιάς.

Παιδαγωγικό σκεπτικό

Η διαδρομή αυτή εντάσσεται στα πλαίσια του περιπατητικού - πεζοπορικού και εναλλακτικού τουρισμού. Η κύρια δραστηριότητα του περιπατητικού τουρισμού είναι η πεζοπορία, η οποία λαμβάνει χώρα σε βατές λοφώδεις και ημιορεινές περιοχές. Σκοπός είναι η ήπια σωματική άθληση μέσα στο φυσικό περιβάλλον και η δυνατότητα περιήγησης και επίσκεψης αξιοθέατων περιοχών (αρχαιολογικών και ιστορικών χώρων, παραδοσιακών χωριών και οικισμών, τοπίων φυσικού κάλλους, αρχιτεκτονικών μνημείων, μοναστηριών, εθνικών δρυμών, κτλ) που βρίσκονται κοντά στα μονοπάτια της πεζοπορίας, καθώς επίσης και η δυνατότητα άσκησης παράλληλων και συγγενικών μορφών τουρισμού (Σφακιανάκης, 2000). Ο περιπατητικός τουρίστας είναι ταυτόχρονα και πολιτιστικός τουρίστας, όταν το μονοπάτι που διασχίζει «περνάει» από τα πολιτιστικά στοιχεία μιας περιοχής (Σωπασιή, 2013).

Η διαδρομή αυτή αποτελεί μια εκπαιδευτική ξενάγηση σε συνδυασμό με ήπια ορειβασία. Η ανάπτυξη του παιδιού εξαρτάται άμεσα από τη συμμετοχή του σε κινητικές εμπειρίες, καθώς έτσι ενισχύεται η αυτοπεποίθηση και η συμμετοχή όλων και κυρίως των «ντροπαλών» παιδιών (Δράκος & Μπίνιας, 2010). Σύμφωνα με τη Νικονάνου(2015:58), οι εκπαιδευτικές ξεναγήσεις προσανατολίζονται στη μετάδοση γνώσεων και στοχεύουν στην ενεργή συμμετοχή των μελών της ομάδας, τη συναισθηματική εμπλοκή, τη δημιουργία συζητήσεων, την έκφραση απόψεων. Το περιεχόμενο των συζητήσεων διαμορφώνεται από τον εμπνευστή και τους συμμετέχοντες. Οι συμμετέχοντες καλούνται να αξιοποιήσουν τις προϋπάρχουσες γνώσεις και εμπειρίες (Νικονάνου, 2015:58; ΕΚΠΑ, 2015) συνδέοντας τις εκπαιδευτικές ξεναγήσεις με τα θεωρητικά πλαίσια του εποικοδομισμού. Για να επιτύχει μια συζήτηση, θα πρέπει ο εκπαιδευτής να έχει μεριμνήσει ώστε να έχει σχεδιάσει τον αριθμό και τη σειρά των ερωτήσεων που θα τεθούν, να έχει προβλέψει τον χρόνο, να κρατάει ουδέτερη στάση, να δίνει χρόνο σε όλους, να προάγει την επικοινωνία και την αμοιβαία εκτίμηση, οι ερωτήσεις να είναι εύστοχες, να είναι ενεργός ακροατής, να συνοψίζει, να δημιουργεί κατάλληλες διασυνδέσεις (ΕΚΠΑ, 2015; Schröder, 2013: 170-173). Στα μειονεκτήματα μια συζήτησης θα μπορούσαμε να αναφέρουμε ότι ελλοχεύει ο κίνδυνος να αναγάγουμε μια προσωπική εμπειρία σε γενική θεωρία, να χρονοτριβήσουμε, η συζήτηση να μεταφερθεί εκτός των πλαισίων του μαθήματος, το γεγονός ότι βασιζόμαστε στον λόγο και όχι στην πράξη, στην μερική αξιοποίηση του κοινού και στην προϋπόθεση ότι το κοινό οφείλει να έχει γνώσεις πάνω στο θέμα (ΕΚΠΑ, 2015).

Οι βασικές μουσειοπαιδαγωγικές μέθοδοι που ακολουθούνται σε αυτήν τη διαδρομή είναι η μέθοδος της αφήγησης και η μαιευτική μέθοδος. Όσον αφορά τη μέθοδο της αφήγησης, ο λογοτεχνικός λόγος (όπου αυτός αξιοποιείται) σε συνδυασμό με την επιτελεστική διάσταση της αφήγησης μπορούν να δημιουργήσουν ισχυρές εντυπώσεις στους επισκέπτες (Νικονάνου, 2015: 55). Η διαδρομή περιλαμβάνει αφηγήσεις της ιστορίας του Σουλίου και της Πάργας, λαϊκών δημοτικών τραγουδιών και θρυλημένων ιστοριών. Η διήγηση ιστοριών εντάσσεται στη μονολογική-

αφηγηματική διδασκαλία. Εκεί μπορούν να ενταχθούν μαθήματα που περιγράφουν τη δράση των ανθρώπων, όπως η Ιστορία και τα Θρησκευτικά. Η μονολογική-αφηγηματική διδασκαλία ικανοποιεί την αγάπη των παιδιών προς την ακρόαση και προσφέρει πληροφόρηση που δεν είναι δυνατό να γνωρίζουν τα παιδιά από την προσωπική τους εμπειρία (Ματσαγγούρας, 2003:399). Η αφήγηση ιστοριών και παραμυθιών έχει αναγνωρισμένη παιδαγωγική αξία και δεν αφορά μόνο τις πρωτοσχολικές ηλικίες (Ακριτόπουλος, 2011:79-81). Ειδικότερα, η αφήγηση λαϊκών παραμυθιών μπορεί να συμβάλει, μεταξύ άλλων, στη γλωσσική ανάπτυξη και ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του παιδιού (Ακριτόπουλος, 2011). Τέλος, κατά την αφήγηση χρειάζεται η επιδεξιότητα του εκπαιδευτή (κατάλληλο χρώμα φωνής που να αποδίδει το δυναμισμό της δράσης, κίνηση, γλαφυρότητα, ακρίβεια) να δεσμεύσει την παιδική ψυχή σε μια άσκηση ακοής, αντίληψης και φαντασίας (Πηγιάκη, 2003: 112-3).

Ιστορικό πλαίσιο και ερωτήσεις

Περιηγητές 19^ο αιώνα

Πριν τον 19^ο αιώνα, αλλά και κατά τη διάρκεια αυτού, Ευρωπαίοι καλλιτέχνες και τοπιογράφοι που ταξίδευαν στην Ανατολή, εξωράιζαν το τοπίο με βάση δεσπόζουσες και προσωπικές αντιλήψεις της εποχής. Η τάση που κυριαρχεί εκείνη την εποχή στην Ευρώπη είναι η αρχαιολατρία, η οποία, δυστυχώς, συνοδεύεται από την αρχαιομανία και αρχαιοθηρία (Βιγγοπούλου, 1990/2003). Τα πραγματικά στοιχεία του τοπίου αντικαθίστανται ή εξαφανίζονται ανάλογα με το ύφος που θέλει να δώσει ο καλλιτέχνης (Βαλτικός, 2015). Από τον 19^ο αιώνα αυξάνονται οι επισκέψεις Ευρωπαίων καλλιτεχνών και τοπιογράφων που θέλουν να απαθανάτισουν με μολύβι, υδατογραφία και λάδι το ελληνικό τοπίο (Βαλτικός, 2015). Σύμφωνα με το βιβλίο του Σάιντ: «Οριενταλισμός», η Ευρώπη επινόησε τον όρο Ανατολή για να αυτοπροσδιοριστεί και να διαφοροποιηθεί από αυτήν. Στην «Ανατολή» περιλαμβάνεται εκείνα τα χρόνια και η Ελλάδα, ως τμήμα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο ίδιος αναφέρει ότι τον 19^ο αιώνα παγιώνεται επιστημονικά, σύμφωνα με τις θετικιστικές αρχές της εμπειρικής γνώσης, το «μεγάλο αφήγημα» της ανωτερότητας του δυτικού έναντι του ανατολικού πολιτισμού. Σε αυτό συνέβαλε η οικονομική εξάρτηση μη ευρωπαϊκών χωρών από ευρωπαϊκές χώρες, καθώς και η αιθθαλής διάθεση των Ευρωπαίων για τη διαμόρφωση ενός συστήματος υποταγής στις άλλες χώρες (Γαζή, 1999).

Η αντιμετώπιση αυτή άλλαξε για την Ελλάδα με το κίνημα του φιλελληνισμού που προηγήθηκε και συνόδευσε την επανάσταση του 1821. Στις καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις αναδύονται οι αρχαιολογικοί χώροι και τοποθεσίες, καθένας όμως με την ιδιαιτερότητά του. Για παράδειγμα ένας περιβάλλον αρχαιολογικός χώρος διακοσμείται με ποιμένες. Εκφράζονται το προσωπικό όραμα των καλλιτεχνών, ωστόσο αυτό παραμένει διαποτισμένο από την διαπλεκόμενη πολιτική και διπλωματία των ευρωπαϊκών χωρών (Βιγγοπούλου, 1990/2003).

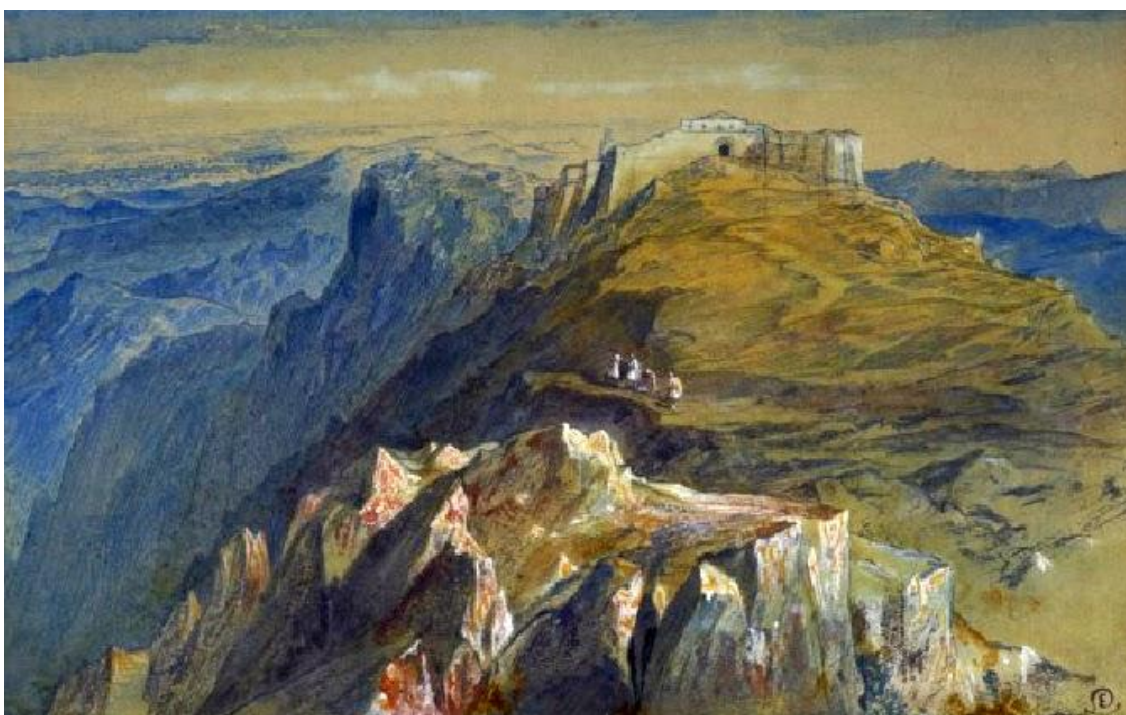
Ένα τέτοιος περιηγητής ήταν ο Βρετανός τοπιογράφος Edward Lyar ή Εδουάρδος Λύαρ και ο Γάλλος Louis Dupré, πρόξενος της Γαλλίας στην Άρτα. Επί μια εικοσαετία ο Λύαρ όργωσε κυριολεκτικά τόσο την ελεύθερη τότε Ελλάδα, όσο και την υπόδουλη. Κατά τις περιπλανήσεις στον ελλαδικό χώρο, ζωγράφισε περίπου 3.500 έργα (Πασιάκος, 2014). Τα περισσότερα από τα έργα του αφορούν την Ήπειρο. Ο τάφος του βρίσκεται στο San Remo της Ιταλίας, δίπλα σε αυτόν του πιστού υπηρέτη του από το Σούλι, του Γιώργου Κόκκαλη. Ο Dupré ξεκίνησε το οδοιπορικό του στον ελλαδικό χώρο και την Οθωμανική αυτοκρατορία το 1819 μέχρι τον Απρίλιο του 1820.

Σούλι καὶ Σουλιῶτες

«Η φρουρά του βασιλέως μας είναι οι λεγόμενοι κλέφτες, τα φρούρια η Μάνη και το Σούλι και τα βουνά»

Ο χώρος του Σουλίου εκτείνεται σε ένα οροπέδιο ανάμεσα από τις κορυφογραμμές της Παραμυθιάς και των ορέων Σουλίου, 600 μέτρα πάνω από την κοίτη του ποταμού Αχέροντα. Τα Σουλιώτικα όρη τέμνει η βαθιά και απότομη χαράδρα του Αχέροντα. Στην περιοχή σχηματίζονται δύο χαμηλά υψώματα τα οποία σχηματίζουν φυσικά οχυρές κορυφές. Το πρώτο, η ράχη του Δράκου όπως είναι γνωστή, σχηματίζει την κορυφή Κούγκι, πάνω στην οποία είναι χτισμένο το μικρό εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής, και την κορυφή του Άι-Δονάτου, όπου βρίσκεται το ομώνυμο εκκλησάκι του Αγίου. Ο Άγιος Δονάτος είναι προστάτης της Θεσπρωτίας και πιθανόν η κορυφή εκείνη αποτελούσε το μέρος όπου συγκεντρώνονταν οι Σουλιώτες όταν συνεδρίαζαν (Περραιβός 1803/1889). Στο δεύτερο ύψωμα που βρίσκεται νοτιότερα, βρίσκεται το κάστρο της Κιάφας, χτισμένο στο ύψωμα Μπίρα ή Τρύπα, σε έναν άγριο τόπο, που μόνο από τα Ανατολικά έχει πρόσβαση. Όταν ο Αλή πασάς κατέλαβε το Σούλι το 1803, έχτισε δυνατό κάστρο πάνω στην Κιάφα, πιθανότατα πάνω στα θεμέλια προηγούμενου, για να μην ξαναπατήσουν οι Σουλιώτες ξανά στην περιοχή. Τα φυσικά εμπόδια συντελούν στην απομόνωση των κατοίκων, οι οποίοι χρησιμοποιούν και ανοίγουν μονοπάτια και ατραπούς για να επικοινωνούν με άλλες περιοχές (Ψιμούλη 2006: 117).

Ο αρχικός πυρήνας των Σουλιωτών προέκυψε πιθανόν από τις διαλυθείσες στρατιές που επακολούθησαν του θανάτου του Σκεντέρμπεη (Καργάκος, 2008:50). Η Ψιμούλη (2006) τοποθετεί την κατοίκηση του Σουλιώτικου χώρου μισό αιώνα νωρίτερα, και την εντάσσει στην ευρεία μεταναστευτική κίνηση αλβανικών νομαδικών ποιμενικών ομάδων στον ελλαδικό χώρο εκείνη την περίοδο. Ο Περραιβός που έγραψε την «Ιστορία του Σουλίου και της Πάργας», η οποία εκδόθηκε το 1803, τοποθετεί την

Η ράχη της Αστρατής, όπως τη ζωγράφισε ο Edward Lear το 1859.

κατοίκηση του Σουλίου στα μισά του 16^{ου} αιώνα, βασιζόμενος στις προφορικές μαρτυρίες των γερόντων. Η περιοχή του Σουλίου είναι δύσβατη, απρόσιτη και φύσει οχυρωμένη. Οι κάτοικοι αυτοί, οι οποίοι είχαν ήδη αναπτύξει μια επαρκή κοινωνική οργάνωση, αναζήτησαν στα σουλιώτικα βουνά ένα καταφύγιο που να πληροί τους όρους επιβίωσής τους, μακριά από τις επιδημίες που πλήττουν κατά καιρούς τα πεδινά και σε απόσταση ασφαλείας από την τουρκική εξουσία που έγινε απειλητική τις επόμενες δεκαετίες (Ψιμούλη, 2006: 123-35).

Οι κάτοικοι της περιοχής συνέστησαν αρχικά τέσσερις συνοικισμούς, οι οποίοι εξελίχθηκαν σε τέσσερα χωριά, το λεγόμενο τετραχώρι. Τα χωριά αυτά είναι γνωστά με τις αλβανικές ονομασίες Αβαρίκο, Κιάφα (λαιμός, ζυγός, κλεισώρεια), Σαμονίβα (κρανιά) και Σούλι (Φουρίκης, 1922:405). Για την ονομασία Αβαρίκο οι απόψεις ποικίλλουν. Πιθανόν να είναι σλάβικη και σημαίνει τόπος με σφενδάμους (Συμεωνίδης, 2010). Η ετυμολογία της λέξης «Σούλι» πιθανώς προέρχεται από την λατινική λέξη «σούλα» που σημαίνει άκρη σκοπιάς, βίγλα, όνομα που έδωσαν στην περιοχή αυτή οι πρώτοι αρβανιτόφωνοι οικιστές της (Φουρίκης, 1922). Ο Μπαμπινιώτης προτείνει ότι προέρχεται από το αλβανικό «sulí», που σημαίνει αιχμηρή κορυφή βουνού (Μπαμπινιώτη Λεξικό της νέας Ελληνικής Γλώσσας, 2012).

Η μονάδα μέτρησης του πληθυσμού στους Σουλιώτες ήταν η οικογένεια. Όλες οι συγγενικές οικογένειες αποτελούσαν μία φάρα (fare = σπόρος και, μεταφορικά, γένος, φυλή), τα μέλη της οποίας συγκροτούνται γύρω από τον αρχηγό και δημιουργούν δικές τους συνοικίες τις οποίες προστατεύουν (Ψιμούλη, 2006: 48,108-9).⁵ Ο αρχηγός εκλεγόταν από τα μέλη της φάρας, και έπρεπε να διαθέτει, εκτός από ανδρεία και κύρος, διοικητικές ικανότητες για την επίτευξη εμπορικών συναλλαγών και αύξηση του κέρδους, αλλά και επίλυσης διενέξεων μεταξύ των μελών της ίδιας φάρας ή κυρίως διενέξεων με άλλες φάρες. Το έθιμο της αντεκδίκησης ή βεντέτας επικρατεί εκείνη την περίοδο κυρίως σε ορεινές περιοχές. Κάθε σουλιώτικο σπίτι είχε αμυντικό χαρακτήρα και οι πολεμίστρες δεν έλειπαν από κανένα κτίριο, ούτε από τις εκκλησίες. Σε αυτό ίσως συνέτεινε και ο φόβος μιας εσωτερικής απειλής. Αργότερα, μάλλον με την ύπαρξη πλεονάσματος, εμφανίστηκε ο θεσμός της εξαγοράς, δηλαδή ένα αδίκημα να εξαγοράζεται με υλικά αγαθά, χρήματα ή ποινές, παρά με αίμα. Κάθε φάρα είναι αυτόνομη, έχει μάλιστα το δικό της συμβούλιο. Όλες όμως οι φάρες συνδέονται μέσω του συμβουλίου των αρχηγών της κάθε μίας. Το συμβούλιο έβγαζε προφορικές αποφάσεις, με βάση ένα εθιμικό δίκαιο της εποχής, και οι οποίες έπρεπε να γίνουν δεκτές από όλους, δηλαδή όλοι να τηρήσουν την μπέσα, λέξη που στα ελληνικά μεταφράζεται ως θρησκεία.

Οι Σουλιώτες πλήρωναν φόρο στον Σουλτάνο, ήταν όμως αυτόνομοι απέναντι στα τοπικά κέντρα εξουσίας (Ψιμούλη, 2006: 264). Η ποιμενική αυτή κοινωνία ήταν συγκροτημένη σαν σε μικρά στρατιωτικά σώματα. Λόγω δημογραφικής ανάπτυξης και εξαιτίας τους φτωχού σουλιώτικου χώρου, οι Σουλιώτες είτε σύστησαν είτε

⁵ Οι παρακάτω πληροφορίες αφορούν τα κοινωνικά και δομικά χαρακτηριστικά του Σουλίου και αντλήθηκαν από το βιβλίο της Ψιμούλη (Ψιμούλη, 2006: 113-218)

μετοίκησαν σε άλλα επτά χωριά, το λεγόμενο από μεταγενέστερους ιστορικούς, επταχώρι. Οι φάρες του επταχωρίου συμμετείχαν στο συμβούλιο των Σουλιωτών (Ψιμούλη, 2006). Το Σούλι ήταν το πρώτο χωριό που συναντούσε κάποιος αν ερχόταν από τα Ιωάννινα, κάτι σαν προμαχώνας, για αυτό πιθανολογείται ότι το ονοματολογικό «Σουλιώτης» επικράτησε για όλους τους κατοίκους της Κασσιόπειας οροσειράς (Φουρικής, 1922:406-8).

Ο Λαμπρίδης, βασιζόμενος στον Περραιβό, αναφέρει ότι στα μέσα του 18^{ου} αιώνα, εξαιτίας της δημογραφικής ανάπτυξης και της ανεπάρκειας του εδάφους, οι Σουλιώτες είχαν καταφέρει με τα όπλα να κυριεύσουν άλλα εξήντα έξι χωριά, τα οποία πλήρωναν σ' αυτούς φόρο υποτέλειας (Λαμπρίδης, 1993). Τα χωριά αυτά, τα οποία πιθανόν να ήταν περισσότερα, τα είχαν αποσπάσει από τον οικονομικό έλεγχο και τις αυθαιρεσίες των αγάδων των γύρω περιοχών (Ψιμούλη, 2006: 245-9). Οι κάτοικοι των χωριών αυτών ονομάζονταν «παρασουλιώτες» (Λαμπρίδης, 1993). Ταυτόχρονα, όμως, οι Σουλιώτες τους παρείχαν προστασία. Η παροχή προστασίας συνηθιζόταν εκείνη την εποχή, όχι όμως από Χριστιανούς υπηκόους της αυτοκρατορίας (Ψιμούλη, 2006). Η εμπλοκή των Σουλιωτών στον μηχανισμό προστασίας δεν έθιγε άμεσα την Πύλη, όμως αποτελούσε εσωτερικό τοπικό πρόβλημα στην παρακμάζουσα τότε Οθωμανική αυτοκρατορία (Ψιμούλη, 2006: 264, 310). Οι Παρασουλιώτες, κυρίως γεωργοί και λιγότερο πολεμιστές, προσέφεραν στους Σουλιώτες έμπυχο υλικό και τρόφιμα σε καιρούς πολιορκίας. Επίσης εκόντες άκοντες βοηθούσαν εκείνους και όχι τον Αλή. Ο Σουλιώτης θα περάσει στη λαϊκή συνείδηση ως πρότυπο εξέγερσης, ως ο Αρβανίτης που «χαλάει την Αρβανιτιά» (Ψιμούλη, 2006: 310-1)

Ο Περραιβός (1803/1889) μας πληροφορεί ότι οι Σουλιώτες δεν ασκούσαν κανένα επάγγελμα, εκτός από την κτηνοτροφία και τον πόλεμο, με τον οποίον προστάτευαν την ελευθερία τους. Χαρακτηριστικά αναφέρει «(...)ούτε τέχνην, ούτ' εμπόριον μετεχειρίζετο τις εξ αυτών, το μόνον και κύριον επάγγελμά των είναι η κτηνοτροφία. Όλη η σπουδή και αφοσίωσις των παιδιόθεν περιστρέφεται εν τοις όπλοις, τα οποία περιπατούντες, καθήμενοι, τρώγοντες και κοιμώμενοι δεν αμελούσι». Οι Σουλιώτες επιδίδονταν, ήδη από την αρχή της εγκατάστασής τους στο Σούλι, σε λεηλασίες και αρπαγές, ακόμα και μεταξύ τους, διατηρώντας έτσι το μάχιμο του χαρακτήρα τους (Ψιμούλη, 2006). Άξιες συμπαραστάτισσες ήταν οι γυναίκες που έφεραν όπλα και βοηθούσαν σε όλα τα αναγκαία του πολέμου, από τον ανεφοδιασμό μέχρι την εμπύχωση των στρατιωτών. Ο Περραιβός αναφέρει οχτώ πολέμους που διεξήγαγαν πασάδες και αγάδες για να υποτάξουν το Σούλι από το 1721 μέχρι και την εποχή που πασάς των Ιωαννίνων ανέλαβε ο Αλβανός Αλής από το Τεπελένι. Και οι οχτώ πόλεμοι ήταν νικηφόροι για τους Σουλιώτες, καθιστώντας το Σούλι έναν εν μέρει αυτόνομο χώρο μέσα στην Οθωμανοκρατία. Η περιοχή αποτελούσε ένα είδος «ουδέτερης» ζώνης ανάμεσα στους Οθωμανούς και στους Βενετούς. Πολλές φορές οι Βενετοί κινούμενοι από συμφέροντα βοηθούσαν τους Σουλιώτες στους πολέμους τους. Η Βενετία θεωρούσε αναγκαία τη διατήρηση σχέσεων με την ημιανεξάρτητη αυτή πολιτεία γιατί έτσι αναχαιτιζόταν κάθε τουρκικός κίνδυνος στις παραθαλάσσιες

κτήσεις της (Ψιμούλη, 2006: 332-3). Οι Σουλιώτες ήταν ανυπόταχτοι και αυτό φαίνεται και από τη συμμετοχή τους στα Ορλωφικά. Οι Σουλιώτες ζούσαν μέσα στην επικράτεια του Αλή Πασά, αρνούνταν όμως την εξουσία του. Για αυτό ο αλβανός τύραννος με τις επεκτατικές και αποσχιστικές τάσεις του θέλησε να τους εξοντώσει. Τα κατάφερε το 1803. Μνημειώδης είναι ο διάλογος κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821, μεταξύ του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη και του Αγγλου ναυάρχου Χάμιλτον.

Μίαν φοράν, όταν επήραμεν το Ναύπλιον, ήλθε ο Άμιλτων να με ιδή. Μου είπε ότι: «Πρέπει οι Έλληνες να ζητήσουν συμβιβασμόν και η Αγγλία να μεσιτεύση». Εγώ του αποκρίθηκα ότι: «Αυτό δεν γίνεται ποτέ, ελευθερία ή θάνατος. Εμείς, καπετάν Άμιλτων, ποτέ συμβιβασμόν δεν εκάμαμεν με τον Τούρκο. Άλλους έκοψε, άλλους εσκλάβωσε με το σπαθί και άλλοι, καθώς εμείς, εζούσαμεν ελεύθεροι από γενεά εις γενεά. Ο βασιλεύς μας εσκοτώθη, καμμία συνθήκη δεν έκαμε. Η φρουρά του είχε παντοτινόν πόλεμον με τους Τούρκους και δύο φρούρια ήταν πάντοτε ανυπότακτα». Με είπε: «Ποία είναι η βασιλική φρουρά του, ποία είναι τα φρούρια;». «Η φρουρά του βασιλέως μας είναι οι λεγόμενοι κλέφτες, τα φρούρια η Μάνη και το Σούλι και τα βουνά». Έτσι δεν με ομίλησε πλέον.

Ενδεικτικά θέματα για συζήτηση

- Πώς οι Σουλιώτες διατηρούσαν τον μάχιμο χαρακτήρα τους; Παίξει ρόλο το περιβάλλον που ζουν;
- Πώς το φυσικό περιβάλλον επηρέασε την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη των Σουλιωτών.
- Οι Σουλιώτες σίγουρα δεν απέφυγαν και οι ίδιοι τις αυθαιρεσίες, ούτε γνωρίζουμε τα ποσά που καρπώνονταν. Με το σύστημα αμειβόμενης παροχής προστασίας διαταράσσουν το για αιώνες ισχύον σύστημα, το οποίο είναι καταπιεστικό για τους χριστιανούς και μουσουλμάνους υπηκόους. Πώς θα βλέπατε αυτήν την ανάμειξη των Σουλιωτών αν ήσασταν ένας γεωργός Παρασουλιώτης;

Άλή Πασάς Τεπελενλής

Ο Αλή Πασάς υπήρξε η σπουδαιότερη φυσιογνωμία του αλβανικού κόσμου μετά τον Σκεντέρμπεη, χωρίς να έχει το υψηλό ήθος εκείνου (Καργάκος, 2014). Η ιστορία του Σουλιού συνδέεται άμεσα με τον Αλή Πασά. Οι συνεχείς πόλεμοι του Αλή με τους Σουλιώτες θα αναδείξουν τους τελευταίους ως στρατιώτες παγκόσμιου βεληνεκούς και εστία αντίστασης στην Οθωμανοκρατία. Παράλληλα θα ενταθούν οι διενέξεις ισχυρών σουλιώτικων οικογενειών.

Οι πόλεμοι του Αλή με τους Σουλιώτες ήταν πόλεμοι μεταξύ ετερόδοξων Αλβανών. Οι πληροφορίες για μια προσωπικότητα σαν τον Αλή φυσικά ποικίλλουν. Συμφωνούν, όμως, στο ότι ήταν ένα δυναμικός, βίαιος και απηνής, πονηρός, διπλωμάτης, φιλάργυρος, ιδιαίτερα φιλόδοξος, οξυδερκής άνθρωπος, ο οποίος ήξερε να αξιοποιεί κάθε ικανό συνεργάτη

ανεξαρτήτου εθνότητας και θρησκευάτος και διατηρούσε πάντοτε αποσχιστικές τάσεις απέναντι στην αυτοκρατορία. (Ψιμούλη, 2006: 336-49; Freeman, 1877: 176-180; Καργάκος, 2008: 270-9; Fleming, 2000: 69). Στην αυλή του Αλή διδάχτηκαν τη στρατιωτική τέχνη πολεμιστές όπως ο Οδυσσεάς Ανδρούτσος, ο Καραϊσκάκης, ο Διάκος. Κατάφερε να διευρύνει το κράτος του από την Πελοπόννησο μέχρι τη Μακεδονία. Οι Μεγάλες Δυνάμεις θα θελήσουν να εκμεταλλευθούν τις αποσχιστικές του τάσεις προς όφελος της επεκτατικής τους πολιτικής στα Βαλκάνια, όμως συχνά ο Αλή Πασάς θα εκμεταλλεύεται ο ίδιος την αντιπαλότητά τους για τους δικούς του ηγεμονικούς σκοπούς (Ψιμούλη, 2006: 348-9).

Το πιθανότερο με τον Αλή είναι ότι, από τη νεανική του ηλικία, είχε καταφύγει στα βουνά και είχε συγκροτήσει συμμορίες Αλβανών ληστών (Βακαλόπουλος, 1975/2015β). Ο Αλή Πασάς θα αναρριχηθεί σιγά σιγά μέσα από πολέμους με γειτονικούς αγάδες και πασάδες, μέχρι η Πύλη να του εγκρίνει το πασαλίκι των Ιωαννίνων. Στην προσπάθεια αυτή μάλιστα συμμάχησε με τους Σουλιώτες εναντίον του ισχυρού πασά του Βερατίου (Ψιμούλη, 2006: 352). Κατά την περίοδο της ηγεμονίας του, η πρωτεύουσά του, τα Γιάννινα, μετατρέπονται σε ένα σημαντικό πνευματικό, πολιτισμικό, πολιτικό και οικονομικό κέντρο. Η επίσημη γραφειοκρατική γλώσσα στα εδάφη του ήταν η ελληνική (Fleming, 2000: 106). Τα Ιωάννινα αναπτύσσουν εκείνη την περίοδο μακροχρόνιες σχέσεις με μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις και θεωρούνταν μέσα στην τριάδα των σημαντικότερων πόλεων της ευρωπαϊκής Τουρκίας (Fleming, 2000: 66-7, 249). Ο νέος πασάς αποδεκάτισε

τους ισχυρούς μπέηδες και κατέστειλε τη ληστεία, καθιστώντας ασφαλείς τους δρόμους του εμπορίου και συντελώντας έτσι σε μια κοινωνική ευημερία και πλουτισμό πολλών Ελλήνων, Βλάχων και Αλβανών (Ψιμούλη, 2006: 348). Δεν έλειπε η σκληρή και αβάσταχτη φορολόγηση των Ιωαννιτών (Fleming, 2000: 88-93), καθώς και οι συνεχείς φοβερικοί, ώστε τα πλατάνια στα Γιάννενα να είναι συνεχώς φορτωμένα με νεκρά σώματα (Καργάκος, 2008: 273). Ωστόσο από τότε βγήκε το γνωστό ρητό ότι τα Γιάννενα είναι «πρώτα στα άρματα, στα γρόσια και στα γράμματα». Ο Περραιβός, ο οποίος πολέμησε εναντίον του Αλή στον «χαλασμό της Πρέβεζας» και είχε κάθε λόγο να είναι εχθρικός απέναντι του, είναι κατηγορηματικός λέγοντας τα εξής (Περραιβός, 1803/1889):

«Ἐρωτῶμεν πρῶτον τοὺς φιλοπάτριδας Ἰωαννίτας νὰ μᾶς εἴπωσι πόσα δεινὰ ἔπασχον καθημερινῶς πρὸ τοῦ Ἄ. Πασᾶ ὑπὸ τῶν Τουρκαλβανῶν Ἀργυροκαστριτῶν, τῶν ἐντοπίων Ἀγάδων, καὶ κατ' ἐξαίρεσιν ὑπὸ τῶν λεγομένων Σπαχίδων».

Ὁ Ἀλῆ Πασᾶς ἐπιτίθεται στὸ Σούλι

Το 1787 ξεσπά ρωσοοθωμανικός πόλεμος μέχρι και το 1792. Η Ρωσία θα στείλει πράκτορες στον ελληνικό χώρο για να υποκινήσουν εξεγέρσεις. Ένας τέτοιος πράκτορας, ο Λουίζης Σωτήρης, θα στρατολογήσει τους Σουλιώτες, μοιράζοντας αφειδώς υποσχέσεις για μια επιτυχή απελευθέρωση των χριστιανικών λαών από την Οθωμανική Αυτοκρατορία (Βακαλόπουλος, 1975/2015α). Η σύγκρουση Αλή – Σουλιωτών δεν θα αργούσε, εφόσον έπρεπε να οριοθετηθεί ο χώρος επιρροής και των δύο πλευρών (Ψιμούλη, 2006: 353). Ο Αλή Πασάς ήταν ενήμερος για αυτές τις διασυνδέσεις και έτσι βρήκε την αφορμή για να επιτεθεί στο Σούλι. Παράλληλα ο ίδιος, ο οποίος απέφευγε επιτηδείως την πολεμική ενίσχυση του Οθωμανικού στρατού σε άλλα μέτωπα, προσπάθησε να συνάψει συμμαχία με τους Ρώσους (Ψιμούλη, 2006: 360). Το 1789 θα εκστρατεύσει με 10.000 άνδρες εναντίον του Σουλίου σε μια ανεπιτυχή πολιορκία που θα διαρκέσει τέσσερις μήνες (Ψιμούλη, 2006). Η απασχόληση του Αλή στο Σούλι επέτρεψε να συσπειρωθούν εναντίον του τα ηγεμονικά μπλοκ της ευρύτερης περιοχής, δηλαδή οι Αλβανοί μπέηδες και αγάδες να συμπράξουν με τους Σουλιώτες (Ψιμούλη, 2006: 335). Ο Αλή Πασάς τότε προτείνει ειρήνη στους Σουλιώτες, οι οποίοι την αποδέχονται, καθώς είχαν και αυτοί απώλειες και επειδή δεν είχαν δεχθεί έμπρακτη βοήθεια από τους Ρώσους (Βακαλόπουλος, 1975/2015α). Τότε ο Αλή Πασάς, αφού πλήρωσε αποζημίωση και νομιμοποίησε τους Σουλιώτες ως «επιτηρητές της κοινωνικής τάξης», κερδίζοντας έτσι την ουδετερότητά τους, στράφηκε προς τους Αλβανούς μπέηδες και πασάδες (Ψιμούλη, 2006: 357-8).

Το Σούλι αποτελούσε ένα οχυρό σημείο, το οποίο θα είναι επικίνδυνο για την απόλυτη κυριαρχία του Αλή Πασά (Leake, 1835: 230). Με τη λήξη του ρωσοοθωμανικού πολέμου, ο Αλή Πασάς ετοιμάζει νέα επίθεση στο Σούλι (Ψιμούλη, 2006: 361). Για την επίθεση γνωρίζουμε πολλά από τον Άγγλο William Eton (Eton,

1798), ο οποίος βρισκόταν στο Παλάτι του Αλή Πασά από την άνοιξη του 1792 για δουλείες του γαλλικού προξενείου. Εξιστορεί στο βιβλίο του ότι η Γαλλική Επανάσταση είχε προκαλέσει τόσο τον Πασά, ώστε ήθελε να δείξει ανυπακοή προς την Πύλη. Δήλωνε μάλιστα τα εξής: «*Τώρα θα δείτε τον Αλή Πασά, τον απόγονο του βασιλέως Πύρου, να ξεπερνάει ακόμα και αυτόν στις επιχειρήσεις που αναλαμβάνει*» (Eton, 1798: 373). Ο Αλή Πασάς αποπειράθηκε να καταλάβει το Σούλι με δόλο. Αλβανοί άτακτοι είχαν συγκροτήσει ομάδες και λυμαίνονταν κυρίως τη Θεσσαλία και την Ήπειρο, σε βάρος χριστιανών και μουσουλμάνων (Βακαλόπουλος, 1975/2015α). Μετά τον Ιανουάριο του 1792 ζήτησε την επικουρία των Σουλιωτών, με την πρόφαση να καθαρίσει το Δέλβινο και το Αργυρόκαστρο από τους άτακτους (Περραιβός, 1803/1889). Ο Eton αναφέρει ότι μόνο η φάρα Τζαβέλα ανταποκρίθηκε, λόγω φιλαργυρίας ή φιλοδοξίας, στέλνοντας 70 πολεμιστές με αρχηγό τον ίδιο (Eton, 1798: 374). Οι Τζαβελαίοι, και ιδιαίτερα ο Φώτος, γιος του Λάμπρου, μπορεί να πίστευαν ότι θα διακριθούν σε αυτούς τους μισθοφορικούς πολέμους, όπως συνέβαινε σε παρόμοιες κοινωνίες πολεμιστών-ποιμένων, ή μπορεί να μην ήθελαν να μην δώσουν αφορμή στον Πασά για νέα επίθεση κατά του Σουλίου (Ψιμούλη, 2006: 368). Όμως ο Πασάς θα τους φυλακίσει και την επόμενη μέρα θα εκστρατεύσει αιφνίδια κατά του Σουλίου. Ο Eton (Eton, 1798: 382) αναφέρει ότι μαζί του έχει και τον Λάμπρο Τζαβέλα, από τον οποίο ζητά να του παραδώσει το Σούλι. Ο Λάμπρος του απάντησε να τον αφήσει ελεύθερο και εκείνος θα πείσει τους Σουλιώτες να του το παραδώσουν. Άφησε μάλιστα αιχμάλωτο τον γιο του Φώτο για να καθησυχάσει τις υποψίες του Πασά. Ο Λάμπρος γυρνώντας στο Σούλι, έχοντας χάσει σε ένα βαθμό την υπόληψή του απέναντι στους άλλους Σουλιώτες, αποφάσισε μαζί με τους υπόλοιπους Έλληνες να μην παραδοθούν. Έστειλε μάλιστα την ακόλουθη επιστολή, η οποία δημοσιεύτηκε αυτούσια (στα ελληνικά) στο βιβλίο του Eton:

«*Αλή πασά, χαίρομαι όπου έγέλασα ένα δόλιο. Είμ' ἐδῶ, νὰ διαφεντεύσω τὴν Πατρίδα μου ἐναντίον εἰς ἕνα κλέπτην. Ὁ υἱός μου θέλει ἀποθάνει, ἐγὼ ὁμως ἀπελπίστως θέλω τὸν ἐκδικήσω πρὶν ν' ἀποθάνω. Κάποιοι Τοῦρκοι, καθὼς ἐσύ, θέλουν εἰπῆ ὅτι εἶμαι ἄσπλαχνος πατέρας, μὲ τὸ νὰ θυσιάσω τὸν υἱόν μου διὰ τὸν ἐδικόν μου λυτρωμόν· ἀποκρίνομαι, ὅτι ἐάν ἐσύ πάρης τὸ Βουνόν, θέλεις σκοτώσει τὸν υἱόν μου μὲ τὸ ἐπίλοιπον τῆς φαμελίας μου καὶ τοὺς συμπατριώτας μου, τότε δὲν θὰ ἠμπορέσω νὰ ἐκδικήσω τὸν θάνατόν του, ἀμμή ἂν νικήσωμεν, θέλει ἔχω καὶ ἄλλα παιδιά, ἢ γυναῖκα μου εἶναι νέα. Ἐάν ὁ υἱός μου, νέος καθὼς εἶναι, δὲν μένη εὐχαριστημένος ν' ἀποθάνη διὰ τὴν πατρίδα του, αὐτός δὲν εἶναι ἄξιος νὰ ζήσῃ καὶ νὰ γνωρίζηται ὡς υἱός μου. Προχώρησε λοιπὸν ἄπιστε, εἶμαι ἀνυπόμονος νὰ ἐκδικηθῶ.*

Ἐγὼ ὁ ὠμοσμένος ἐχθρός σου

Καπετάν Λάμπρος Τζαβέλλας»

Φυσικά ο Πασάς οργίστηκε. Η δύναμη των Τουρκαλβανών ανερχόταν πιθανόν στους 20.000 άνδρες (Ψιμούλη, 2006: 368). Οι απόπειρες των Τουρκαλβανών να προωθηθούν, τους έφερε σημαντικές απώλειες λόγω των πυροβολισμών των

Σουλιωτών και γιατί οι Σουλιώτες ήταν οχυρωμένοι καλά (Περραιβός 1803/1889). Ο Περραιβός εξιστορεί επίσης ότι οι Σουλιώτες κατά την επίθεση των Τουρκαλβανών επινόησαν το εξής στρατήγημα. Αποφάσισαν να οπισθοχωρούν μέχρι να οχυρωθούν στη δυσπρόσιτη ράχη της Κιάφας. Ο Πασάς βλέποντας την οπισθοχώρηση χαιρόταν και έστειλε δούλους να εμψυχώνουν τους πολεμιστές του. Σύμφωνα πάλι με τον Περραιβό, επειδή ήταν καλοκαίρι, οι αντιμαχόμενοι σταμάτησαν τους πυροβολισμούς γιατί τα πυροβόλα όπλα είχαν αχρηστευθεί από τη σφοδρή ζέση και την πολύωρη μάχη. Οι γυναίκες τότε, νομίζοντας πως το Σούλι έπεσε, αποφάσισαν να κάνουν έφοδο για να πεθάνουν πολεμώντας, παρά να αιχμαλωτιστούν. Επικεφαλής των γυναικών ήταν η Μόσχω, η γυναίκα του Λάμπρου. Γυναίκες και άντρες αντεπιτέθηκαν και έτρεψαν τους μέχρι τότε ορκισμένους να πεθάνουν Τουρκαλβανούς, σε άτακτη φυγή. Τους έφτασαν μέχρι το χωριό Σούλι, μία ώρα μακριά της Κιάφας. Πέντε μέρες μετά το στράτευμα του Αλή αποχώρησε, ενώ απαγορεύτηκε στους κατοίκους των Ιωαννίνων να κυκλοφορούν για να μη βλέπουν τον ηττημένο στρατό του Αλή. Το σίγουρο είναι ότι ο Πασάς έχασε εκείνη τη μάχη και φοβούμενος για την ασφάλεια της πρωτεύουσάς του έστειλε τον Δεσπότη των Ιωαννίνων να προτείνει ειρήνη με τους Σουλιώτες. Έγινε δε αυτή η Συνθήκη με τους εξής όρους:

1. Ο Πασάς παραχωρεί στους Σουλιώτες όλη την περιοχή γύρω από τα Δερβίζιανα (έξι λεύγες από τα Γιάννενα).
2. Όλοι οι Σουλιώτες οι οποίοι ήταν αιχμάλωτοι θα απελευθερωθούν (έτσι και ο γιος του Τζαβέλα, Φώτος, επέστρεψε στο Σούλι σώος και ασφαλής).
3. Ο Πασάς θα πληρώσει 100.000 πιάστρες (φλουριά) για να απελευθερωθούν οι αιχμάλωτοι που είχαν πιάσει οι Σουλιώτες. (Eton, 1798: 388)

Ο έκτακτος προβλεπτής της Βενετίας θα γράψει από τη Λευκάδα προς τον Δόγη τα εξής (Βακαλόπουλος, 1975/2015α: 103): «Εις τα ορεινά καταφύγια, τα οποία αποτελούν την άμυνα των Σουλιωτών, κατέρρευσε η φιλαυτία του υπερήφανου τούτου διοικητού. Μέρος των στρατευμάτων του ηττηθέν υπέστη μεγάλας απωλείας και διεσκορπίσθη, ενώ το υπόλοιπον ηναγκάσθη να επιστρέψη κατησχυμένον εις τα Γιάννενα. Όσον εξευτελίσθη το γόητρον αυτού, άλλον τόσο ισχυροποιήθη το ηθικόν του γενναίος και άρπαγος σουλιωτικού λαού».

Ενδεικτικά θέματα για συζήτηση

- Ο Αλή Πασάς δεν θα ηρεμούσε αν δεν κατακτούσε, όχι μόνο το Σούλι, αλλά και όλη την ευρύτερη περιοχή και τις παραθαλάσσιες κτήσεις της Δύσης. Ενδιαφέρθηκε όμως, έστω και από φιλοδοξία, να εκσυγχρονίσει το κράτος του σε όλους τους τομείς. Πώς θα τον κρίνατε στα πλαίσια της εποχής;
- Οι Σουλιώτες κατήγαγαν δύο πανηγυρικές νίκες εναντίον του Αλή Πασά. Πώς αναλογίζεστε τη συνέχεια; Τι άλλο μπορεί να κάνει ο Πασάς για να ρίξει το Σούλι;

Τελευταία ἐπστρατεία τὸν Ἰούνιο τοῦ 1800

«Εἶδα τοὺς περήφανους γρεναδιέροὺς τοῦ Ναπολέοντος καὶ γνωρίζω τὶς περήφανες ἀγγλικὲς φρουρὲς· μα μοῦ φαίνεται πὼς οἱ Σουλιῶτες ξεπερνοῦν καὶ ἐκείνους καὶ αὐτούς»

Ἡ Πάργα καὶ ἡ Πρέβεζα, ποὺ ἀνήκαν στὴ Βενετία, προμήθευαν ἀπὸ παλιά τοὺς Σουλιῶτες με τὰ ἀναγκαῖα πολεμοφόδια (Ψιμούλη, 2006: 381). Με τὴ συνθήκη τοῦ Κάμπο Φόρμιο (Camp Formio) τὸ 1797, οἱ βενετικὲς κτήσεις στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο (Πρέβεζα, Βουθρωτό, Πάργα, Ἄρτα, Επτάνησα) περιέρχονται στὴ Γαλλία. Οἱ Σουλιῶτες προσεγγίζουν τοὺς Γάλλους προτείνοντας συμμαχία καὶ ἀμοιβαία υποστήριξη, ἐνῶ ὁ Ναπολέοντας θὰ προσπαθῆσει νὰ προσεταιρισθεῖ τοὺς πασάδες τῆς Ἡπείρου, οἱ ὁποῖοι τείνουν νὰ εἶναι ἀυτόνομοι πρὸς τὴν Πύλη, με σκοπὸ νὰ διαμελίσει περισσότερο τὴν Ὀθωμανικὴ αυτοκρατορία (Ψιμούλη, 2006: 376-381). Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Ναπολέοντα στὴν Αἴγυπτο προκάλεσε τὴ ρήξη τῶν σχέσεων Ὀθωμανικῆς Αυτοκρατορίας – Γαλλίας, ἐνῶ παράλληλα ἡ πρώτη συμμάχησε με τὴν ἄλλοτε ἐχθρὸ Ρωσία καὶ τὴν Ἀγγλία (Fleming, 2000: 7). Ὁ Ἀλή Πασάς, ὁ ὁποῖος μέχρι τότε διαβεβαίωνε τὸν Βοναπάρτη γιὰ τὴν πίστη τοῦ στις γαλλικὲς δυνάμεις, βρῖσκει τὴν ευκαιρία νὰ ἐπιτεθεῖ κατὰ τῶν γαλλικῶν κτήσεων. Καταλαμβάνει τὸ Βουθρωτό καὶ τὴν Ἡγουμενίτσα ἀπὸ τοὺς Γάλλους. Τὸ 1798 θὰ ἐκστρατεύσει κατὰ τῆς Πρέβεζας, δρώντας στὸ ὄνομα τῆς Πύλης, καὶ θὰ ἀκολουθήσει ἀνηλεὲς σφαγή, ὁ ἀποκαλούμενος χαλασμός τῆς Πρέβεζας. Οἱ Σουλιῶτες δὲν βοήθησαν στὴν ἀμυνα τῆς Πρέβεζας, παρά μόνο 60 ἄτομα ποὺ ἔδρασαν ἀυτόνομα, οὔτε ἀνέκοψαν τὰ στρατεύματα τοῦ Ἀλή, γνωρίζοντας μάλιστα τὴ σημασία τῆς Πρέβεζας γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους. Ἡ Ψιμούλη ἐξηγεῖ πιθανοὺς λόγους γιὰ αὐτὴν τὴν ἀδράνεια (Ψιμούλη, 2006:382-3). Ἀναφέρει ὅτι ἐκείνη τὴν περίοδο κυκλοφοροῦν ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο ἀντιγαλλικὲς ἐγκύκλιοι. Ἐπίσης ὅτι τὰ σουλιώτικα γένη ἦταν συνδεδεμένα στὸ ἄρμα τῶν Ρώσων, τὸ ὁποῖο ἦταν σὲ συμμαχία με τοὺς Ὀθωμανοὺς. Ἔτσι θὰ μπορούσαν νὰ θεωροῦν ἀποδεκτὴ τὴν ὑπαρξὴ ρωσοοθωμανικῶν στρατευμάτων στα ἠπειρωτικὰ παράλια καὶ τὰ Επτάνησα. Πιθανότατα νὰ μὴν ἤθελαν νὰ ἐρθοῦν σὲ εὐθεία ρήξη με τὴν Πύλη. Τέλος, ἴσως νὰ δωροδοκῆθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀλή Πασά.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὴν τὴν νίκη, ὁ Ἀλή Πασάς θέλησε νὰ στραφεῖ κατὰ τῆς Πάργας γιὰ νὰ ἀποκόψει τὸ ἐρεῖσμα τῶν Σουλιωτῶν. Τότε ὅμως ἡ ἀντίδραση τῶν Σουλιωτῶν ἦταν ἀμεση καὶ οἱ κάτοικοι, Πάργιοι καὶ Σουλιῶτες, ἦταν ἐτοιμοὶ νὰ δώσουν μάχη, παρά νὰ παραδοθοῦν. Ὁ Περραιβός ἀναφέρει ὅτι ἀν ὁ Πασάς ἐκστράτευε τότε κατὰ τῆς Πάργας, θὰ πάθαινε πανωλεθρία, ἐπειδὴ τὸ ἔδαφος εὐνοοῦσε τοὺς ἀμυνόμενους (Περραιβός, 1803/1889). Μία ἐπιστολὴ τῶν Παργίων λίγες μέρες μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Πρέβεζας εἶναι ἐνδεικτικὴ:

Ἵψηλότατε Ἀλή Πασᾶ, σὲ προσκυνοῦμεν

Ἐλάβομεν τὰ δύο σου γράμματα καὶ ἐχάρημεν διὰ τὴν ὑγείαν σου· τὴν ὑποταγὴν ὅπου ζητεῖς ἀπὸ ἡμᾶς, εἶναι ἀδύνατον νὰ τὴν ἀπολαύσης, ἐπειδὴ τὰ ζωντανὰ σου παραδείγματα [τοὺς κατοίκους τῆς Πρέβεζας] μᾶς παρακινοῦν

ὄλους εἰς τὸν ἔνδοξον καὶ ἐλεύθερον θάνατον, καὶ ὄχι ποτέ εἰς τὸν ἄτιμον καὶ τυρρανικὸν ζυγόν· μᾶς γράφεις νὰ διώξωμεν τοὺς Σουλλιώτας καὶ σκοτόσωμεν τοὺς Φραντζέζους· τοῦτο ὄχι μόνο δὲν δυνάμεθα νὰ τὸ κάμωμεν, ἀλλὰ καὶ ἂν ἠδυνάμεθα, πάλιν ἤθελε τὸ ἀποφύγωμεν (...). Τὸ νὰ μᾶς φοβερίζης ἀδίκως εἶναι εἰς τὴν ἐξουσία σου, ἀλλ' οἱ φοβερισμοὶ δὲν εἶναι ἴδιον τῶν μεγάλων ἀνθρώπων· καὶ τὸ ἄλλο ἡμεῖς δὲν ἐγνωρίσαμεν ποτέ τὸ χρῶμα τοῦ φοβερισμοῦ, ὅσον ἐσυνειθίσαμεν τὸν ἔνδοξον πόλεμον διὰ τῆς πατρίδος τὰ δίκαια· ὁ Θεὸς εἶναι δίκαιος, ἡμεῖς ἔτοιμοι, ἡ ὥρα περιμένεται νὰ δοξασθῇ ὁ νικητῆς. ὑγίαινε.

Πάργα 19 Ὀκτωβρίου 1798
Ὅλοι οἱ Πάργιοι
Μικροὶ καὶ μεγάλοι

Ο Αλή Πασάς αποφασίζει να εκστρατεύσει κατά του Σουλίου τον Ιούνιο του 1800, επικεφαλής 10.000-15.000 στρατιωτών, εφοδιασμένος με σουλτανική διαταγή και συγκεντρώνοντας στρατό από όλη την Ήπειρο (Ψιμούλη, 2006: 392). Ο Αλή πασάς είχε καταφέρει να αποδυναμώσει τις δυνάμεις των Σουλιωτών, δωροδοκώντας τους Μποτσαραίους (Ψιμούλη, 2006: 391). Τους δόθηκε ως αντάλλαγμα πιθανότατα το αρματολίκι των Τζουμέρκων ή μια ασφαλής κατοικία για τη φάρα τους (Περραιβός, 1803/1889). Οι απόγονοι του Μπότσαρη και κυρίως ο Μάρκος φρόντισαν να καθαρίσουν την προδοτική αυτή πράξη.

Το Σούλι, όμως, δεν έπεφτε με τίποτα, αναγκάζοντας τον Πασά να αλλάξει τακτική (Βακαλόπουλος, 1975/2015β: 174). Αποφασίζει πλέον να εφαρμόσει πολιορκητική τακτική, χτίζοντας πυργίσκους και ταμπούρια, για να αποκόψει τον εφοδιασμό των Σουλιωτών (Ψιμούλη, 2006: 394). Ο Περραιβός μας πληροφορεί ότι ο Ισλάμ Πρόνιος, Μπέης της Παραμυθιάς και ο οπλαρχηγός Μαχμούτ Δαλιάνης από την Κονίσπολη ήταν φίλοι των Σουλιωτών. Παρότι αναγκάστηκαν να κινηθούν εναντίον των Σουλιωτών δεν τους πολέμουσαν και παράλληλα τους μαρτυρούσαν τα σχέδια του Αλή Πασά. Ο ίδιος αναφέρει, ίσως με μια δόση υπερβολής, ότι ο Αλή Πασάς πρόσφερε 500 γρόσια για κάθε Σουλιώτικο κεφάλι. Τότε οι Σουλιώτες για να ονειδίσουν τους πολιορκητές τους, αποφάσισαν να δίνουν ανταμοιβή 10 φυσέκια για κάθε κεφάλι Τουρκαλβανού. Τους αιχμαλώτους που πετούσαν τα όπλα στη μάχη συνήθως τους αφήναν ελεύθερους προτρέποντάς τους να τους φέρνουν και άλλα. Μόνιμη απειλή τους ήταν η έλλειψη τροφίμων και πολεμοφοδίων. Επιστάτης των πολεμοφοδίων ήταν ο ιερομόναχος Σαμουήλ.

Οι Σουλιώτες τότε προσπάθησαν να συνεταιριστούν τους Πασάδες και Αγάδες της Ηπείρου. Σε αυτό βοήθησαν οι πολεμικές τους επιτυχίες εναντίον του Αλή. Δημιουργήθηκε τότε συμμαχία. Κατάφεραν οι Σουλιώτες, με τη βοήθεια και άλλων στρατών, ενώ βρίσκονταν περικυκλωμένοι, να χτυπήσουν τον Αλή Πασά από διάφορες πλευρές (Ψιμούλη, 2006: 394-5). Η συμμαχία όμως δεν κράτησε για πολύ, χάρις στις μηχανορραφίες και την επιθετική ισχύ των στρατευμάτων του Αλή (Ψιμούλη, 2006: 395-6). Μάλιστα οι Σουλιώτες αναγκάστηκαν, πολιορκημένοι καθώς ήταν, να βοηθήσουν το σύμμαχο Ισλάμ Πρόνιο, αγά της Παραμυθιάς, ο οποίος

βρισκόταν σε εμφύλιο πόλεμο. Συνέδραμαν με τον Πρόνιο και κατάφεραν να διώξουν τον Σελιχτάρ Πασά από την Παραμυθιά, τον οποίο είχε στείλει ο Αλή Πασάς (Περραιβός, 1803/1889). Τα στρατεύματα του Αλή, αφού διέλυσαν τη συμμαχία, μαζεύτηκαν και πάλι στα Ιωάννινα για να κινηθούν κατά του Σουλίου, στα μέσα του 1802 (Βακαλόπουλος, 1975/2015β: 174). Οι Σουλιώτες, μετά την διάλυση της συμμαχίας με τις μουσουλμανικές δυνάμεις και με τους Ρώσους, που συμπράττουν πλέον με τους Οθωμανούς, βρίσκονται απομονωμένοι από συμμάχους.

Οι αρειμάνιοι Σουλιώτες ήταν δεινοί νυκτοβάτες. Συνήθιζαν τις αιφνιδιαστικές νυχτερινές επιθέσεις για να βρουν πολεμοφόδια και να διασπείρουν τον τρόμο στους πολιορκητές τους (Περραιβός, 1803/1889). Το σκοτάδι τους προστάτευε και δημιουργούσε στον εχθρό την εντύπωση ότι ήταν υπεράριθμοι. (Βακαλόπουλος 1975/2015β). Ο κόμης Pecchio που τους γνώρισε από κοντά είπε για αυτούς: *«Καλοκαμωμένοι καθ' όλα, είναι γενναίοι σαν λιοντάρια και ευκίνητοι σαν τραγιά. Είδα τους περήφανους γρεναδιέρους του Ναπολέοντος και γνωρίζω τις περήφανες αγγλικές φρουρές· μα μου φαίνεται πως οι Σουλιώτες ξεπερνούν και εκείνους και αυτούς»* (Βακαλόπουλος, 1975/2015β: 188).

Ο Αλή Πασάς προσπαθεί να αποκόψει τους Σουλιώτες από συμμάχους και παράλληλα να δημιουργήσει εσωτερικές έριδες, χρησιμοποιώντας δωροδοκίες, εκβιασμούς, αμοιβές και υποσχέσεις (Ψιμούλη, 2006: 396). Θα παραχωρήσει αποκλειστικά την αρχηγία της εκστρατείας στον γιο του Βελή (Ψιμούλη, 2006: 402). Θα στείλει στο Σούλι τον Κίτσο Μπότσαρη, γιο του Γεώργιου και αρχηγό της ομώνυμης φάρας, ως κομιστή προτάσεων ειρήνης προς τους Σουλιώτες (Περραιβός, 1803/1889). Οι Μποτσαραίοι, όπως αναφέρθηκε, εργάζονται στην υπηρεσία του Αλή. Προτείνει στους Σουλιώτες μια ειρηνική τακτοποίηση και υπόσχεται να λύσει την πολιορκία αν δεχθούν τους όρους του, που ανάμεσά τους ήταν και ο όρος να φύγει από το Σούλι ο αρχηγός τους, Φώτος Τζαβέλας, με το δικαίωμα να κατοικήσει σε όποιο μέρος της Ηπείρου ήθελε (Βακαλόπουλος, 1975/2015β: 174). Οι Δημογέροντες δέχονται τις προτάσεις του Αλή και παρακαλούν τον Φώτο να υπακούσει στην απόφασή τους, που την έβγαλαν για το καλό της πατρίδας. Ο Φώτος αποχωρεί, όμως οι Σουλιώτες τον καλούν στη συνέχεια, παρακαλώντας τον, να οργανώσει την άμυνα του Σουλίου, ως απόλυτος αρχηγός. Ο Φώτος αντί να μείνει στο Σούλι, πηγαινοέρχεται στα Γιάννενα για διαπραγματεύσεις με τον Αλή, προς μεγάλη δυσαρέσκεια των υπόλοιπων Σουλιωτών, ο οποίος στη συνέχεια τον φυλακίζει (Ψιμούλη, 2006: 405-6). Ο Κοραής στις 22 Απριλίου του 1803 με επιστολή του, προσφέρει ηθική υποστήριξη στους Σουλιώτες και τους προτρέπει να εμμένουν στον αγώνα τους, και όντας ενημερωμένος από τον Περραιβό, τους συνιστά την προσοχή να μην διασπαστούν από την πανουργία του εχθρού (Ψιμούλη, 2006: 409-10). Η εμπλοκή των Τζαβελαίων και Μποτσαραίων σε απευθείας συνεννοήσεις με τον Αλή, δυσαρέστησε τους Σουλιώτες και δεν αποκλείεται και άλλες φάρες να δέχτηκαν δωροδοκίες για να φύγουν από το Σούλι, όπως οι Κουτσονικαίοι (Ψιμούλη, 2006: 406). Τέλος, σε επιστολές επιφανών Αλβανών προς τον Αλή, οι Σουλιώτες αποκαλούνται Ρωμαίοι και Ρωμιοί.

Τα στρατεύματα του Αλή κερδίζουν έδαφος. Η προδοσία του Σουλιώτη Πήλιο Γούση, ότι επέτρεψε στα αλβανικά στρατεύματα να προωθηθούν στο τετραχώρι, αμφισβητείται από νεώτερες έρευνες. Οι Σουλιώτες συμπύσσονται στην Κιάφα. Τα νώτα τους προστατεύονται από τον καλόγερο Σαμουήλ που με εξακόσια παλικάρια κρατάει το κάστρο της Αγίας Παρασκευής στο Κούγκι. Πριν τις 7 Δεκεμβρίου, οι πολιορκημένοι στην Κιάφα συνθηκολογούν και αποχωρούν (Ψιμούλη, 2006: 424). Στις 12 Δεκεμβρίου, οι τελευταίοι Σουλιώτες στο Κούγκι, παραδίνονται με τον όρο να αποσυρθούν ελεύθεροι από το Σούλι έχοντας τα όπλα τους. Διαπραγματευτής ήταν ο Φώτος Τζαβέλλας, ο οποίος είχε απελευθερωθεί για αυτόν τον σκοπό. Αφού φύγουν και οι τελευταίοι, πυρπολείται στο εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής ο καλόγερος Σαμουήλ, παίρνοντας μαζί του και Αλβανούς του Αλή Πασά. Οι περισσότερες φάρες έφτασαν στην Πάργα. Οι Κουτσονικαίοι, Φωτομαραίοι και άλλοι, είχαν καταφύγει με την άδεια και δωροδοκία του Πασά στο Ζάλογγο (Ψιμούλη, 2006: 439). Ο Πασάς θέλησε να σβήσει κάθε σουλιώτικη εστία σε ηπειρωτικό έδαφος και τους χτύπησε στο Ζάλογγο, όπου και ακολούθησε μια απέλπιδα μάχη στην οποία σκοτώθηκαν πολλοί Σουλιώτες, ενώ περίπου 60 Σουλιώτισσες, σύμφωνα με βιογράφο του Αλή, προτίμησαν, αντί την αιχμαλωσία, να γκρεμιστούν με τα παιδιά τους, παρά να αιχμαλωτιστούν (Καργάκος, 2014). Στη Ρινιάσα δέχτηκε αιφνιδιαστική επίθεση και η φάρα Μπότση, όπου οι γυναίκες αυτοπυρπολήθηκαν μαζί με τα παιδιά τους (Περραιβός, 1803/1889). Οι Μποτσαραίοι, φοβούμενοι παρασπονδία του Αλή Πασά, αποχωρούν από το Βουλγαρέλι, περίπου στους 1.200 Σουλιώτες, και κινούνται προς τα Άγραφα, όπου και εγκαταστάθηκαν γύρω από τη Μονή Σέλτσου (Ψιμούλη, 2006: 440). Ο Αλή τότε αποφάσισε να εξολοθρεύσει τους άλλοτε συμμάχους του, τους Μποτσαραίους. Πολιορκήθηκαν από τον Ιανουάριο μέχρι και τον Απρίλη 1804. Μόνο 50 διασώθηκαν, ανάμεσά τους και ο Κίτσος Μπότσαρης με το γιο του Μάρκο, οι περισσότεροι φονεύθηκαν και πολλοί αιχμαλωτίστηκαν, ζώντας στη συνέχεια σε πολύ σκληρές συνθήκες (Ψιμούλη, 2006: 441-3).

Ενδεικτικά θέματα για συζήτηση

- Γιατί οι Σουλιώτες αρνούσαν την εξουσία του Αλή και ήταν έτοιμοι να συμμαχήσουν με κάθε λαό της Δύσης; Γιατί και ο Αλή Πασάς είχε παρόμοια συμπεριφορά ενάντια στην Πύλη;
- Ποιο ήταν το αδύνατο σημείο των Σουλιωτών;
- Ποια είναι η κύρια τακτική του Αλή Πασά απέναντι στο Σούλι;
- Γιατί μετά την πτώση του Σουλίου θέλησε να εξοντώσει κάθε σουλιώτικη εστία, ακόμα και αυτούς που ήταν σύμμαχοί του;

Κάστρο της Ανθούσας

Το κάστρο Ανθούσας- Αγιάς, κατασκευάστηκε το 1814 πάνω σε ένα ύψωμα, ανάμεσα στα δημοτικά διαμερίσματα της Ανθούσας και της Αγιάς. Χτίστηκε από τον Αλή Πασά των Ιωαννίνων με σκοπό να ελέγχει από εκεί την ανυπότακτη Πάργα, που ένα χρόνο μετά θα αγόραζε από τον βρετανό κυβερνήτη της Επτανήσου, Μαίτλαντ.

Στη βόρεια πλευρά δύο προμαχώνες και ζεματίστρα προστατεύουν την είσοδο. Στο εσωτερικό υπάρχει θολωτός περιφερειακός διάδρομος στον μεγάλο πύργο με εσωτερικές καμάρες και τόξα. Δύο ρωσικά πυροβόλα που αγόρασε ο Αλής κείτονται στο χώμα. Το κάστρο είναι σήμερα σε καλή κατάσταση αν και έχει ρήγματα που είναι επισκευάσιμα⁶. Στην ανατολική πλευρά, προς την Πάργα, η οχύρωση είναι ισχυρή, μεγάλου ύψους και σχεδιασμένη για να φέρει πυροβόλα αλλά και να αντέχει σε κανονιοβολισμούς. Στην αντίθετη πλευρά, η οχύρωση είναι χαμηλή, μικρού πάχους και επιδέχεται μόνο πεζικάριους, όχι κανόνια.

Η Πάργα, όπως φαίνεται από το κάστρο – φρούριο της Ανθούσας. Στο βάθος είναι η Σπλάντζα (Φανάρι).

⁶ Οι πληροφορίες αντλήθηκαν από τις χειρόγραφες σημειώσεις και τεκμήρια του Ευάγγελου Παπανίκα για την ιστορία της Αγιάς.

Η πώληση της Πάργας⁷

«Τ' άσπρα πουλήσαν τόν Χριστό, τ' άσπρα πουλούν κι έσένα»

Οι Γάλλοι επανήλθαν στα Επτάνησα με τη συνθήκη του Τιλσίτ το 1807. Το 1815 (Συνέδριο Βιέννης) η Πάργα περνά στη δικαιοδοσία των Άγγλων. Το 1817 οι Άγγλοι μεταβίβασαν την Πάργα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με τον όρο οι Τούρκοι να παραιτηθούν από κάθε αξίωσή τους πάνω στα Επτάνησα. Ο Αλή Πασάς είχε πείσει τον σουλτάνο ότι η Πάργα αποτελούσε ορμητήριο κάθε λογής εχθρών της Τουρκίας. Τελικά όσα δεν κατάφερε ο Αλβανός άρχοντας δια τις βίας επί σειρά ετών -είχε φτάσει μάλιστα στο σημείο να κατασκευάσει το κάστρο της Ανθούσας σε ύψωμα πάνω από την Πάργα για να πολιορκεί και να ελέγχει την πόλη- το κατάφερε με ένα πλούσιο αντάλλαγμα προς τους Άγγλους. Τότε περίπου 4.000 Παργινοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους και να καταστούν πρόσφυγες στα Επτάνησα. Η αποχώρηση έγινε την Μεγάλη Παρασκευή (15 Απριλίου 1819). Νωρίτερα ανάσκαψαν τους πατρώους τάφους, συνάθροισαν τα οστά των προγόνων τους, τα έκαψαν στη πλατεία της αγοράς και πήραν μαζί τους την τέφρα για να μη βεβηλωθούν από τους Αλβανούς που εγκαταστάθηκαν στη συνέχεια στη περιοχή. Επίσης μαζί τους πήραν σε σάκους χώμα της πατρώας γης, ενώ για άλλα σκεύη εκκλησιών και οικογενειακά εμποδίστηκαν από τους Άγγλους. Το ποσό της εξαγοράς της Πάργας ήταν 150.000 λίρες που συγκέντρωσε ο Αλή Πασάς με ειδική φορολόγηση που διενήργησε στο πασαλίκι του. Η ωμή αυτή πράξη ξεσήκωσε την παγκόσμια κατακραυγή. Το ακόλουθο δημοτικό είναι κατατοπιστικό.

*Τρία πουλιά απ' την Πρέβεζα διαβήκανε στην Πάργα.
Το 'να κοιτάει την ξενιτιά, τ' άλλο τον Αϊ-Γιαννάκη,
το τρίτο το κατάμαυρο μοιριολογάει και λέει:
«Πάργα, Τουρκιά σε πλάκωσε, Τουρκιά σε τριγυρίζει.
Δεν έρχεται για πόλεμο, με προδοσιά σε παίρνει.
Βεζίρης δε σ' ενίκησε με τα πολλά τ' ασκέρια.
Έφευγαν Τούρκοι σα λαγοί το παργινό τουφέκι,
κι οι Λιάπηδες δεν ήθελαν να 'ρτουν να πολεμήσουν.
Είχες λεβέντες σα θεριά, γυναίκες αντρειωμένες,
πότρωγαν βόλια για ψωμί, μπαρούτι για προσφάγι.
Τ' άσπρα πουλήσαν το Χριστό, τ' άσπρα πουλούν και σένα.
Πάρτε, μανάδες, τα παιδιά, παπάδες, τους Αγίους.
Άστε, λεβέντες, τ' άρματα κι αφήστε το τουφέκι,
σκάψτε πλατιά, σκάψτε βαθιά όλα σας τα κιβούρια,
και τ' αντρειωμένα κόκαλα ξεθάψτε του γονιού σας.
Τούρκους δεν επροσκύνησαν, Τούρκοι μην τα πατήσουν».*

⁷ Όλες οι πληροφορίες είναι από το βιβλίο: Καργάκος, Σ. (2014). *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821* (Τόμ. Α-Δ). Αθήνα: Real News

Η Πάργα, όπως τη ζωγράφισε ο Lear το 1849. Το τζαμί σήμερα δεν υπάρχει. Πάνω δεξιά στην κορυφή του λόφου είναι το κάστρο της Ανθούσας.

Ενδεικτικά θέματα για συζήτηση

- Πόσο δύσκολο ήταν για τους Παργινούς ο ξεριζωμός από την πατρίδα;
- Γιατί επιλέγουν να πάρουν τα οστά των προγόνων τους; Τι επιλέγουν να πάρουν μαζί τους οι σημερινοί πρόσφυγες;

Η νέα εποποιία των Σουλιωτών⁸

Ο σουλτάνος βλέποντας τις αποσχιστικές τάσεις και τη δύναμη του Αλή, τον ανακηρύσσει φερμανλή (αποστάτη). Σουλτανικός στρατός επιτίθεται στα Γιάννενα, έχοντας πείσει τους Σουλιώτες να συμμετέχουν σε αυτόν. Οι σύμμαχοι του Πασά αρχίζουν να τον εγκαταλείπουν ένας ένας, χριστιανοί και μουσουλμάνοι. Τον Αύγουστο του 1820, ο Αλή Πασάς πυρπολεί τα Ιωάννινα και κλείνεται μαζί με τους θησαυρούς του στο νησάκι των Ιωαννίνων. Τότε, απογυμνωμένος από συντρόφους, προσπαθεί να συνεταιριστεί τους άλλοτε άσπονδους εχθρούς του, τους Σουλιώτες (!). Τον Νοέμβριο του 1820, οι Σουλιώτες, μετά από απουσία 18 χρόνων, επιστρέφουν στα βουνά τους και, μαζί με Αλβανούς οπλαρχηγούς, μάχονται κατά του σουλτανικού στρατού. Τα οφέλη για τους Έλληνες ήταν πολλά από αυτήν τη συγκυρία. Τη στιγμή που η Επανάσταση φούντωνε στον ελλαδικό χώρο, τεράστιος τουρκικός στρατός ήταν καθηλωμένος στη λίμνη των Ιωαννίνων. Ο σουλτάνος επειδή είχε ανάγκη τους θησαυρούς του Αλή, δεν έδινε εντολή για άμεση επίθεση. Στα τέλη Δεκεμβρίου του 1821, ο Χουρσίτ Πασάς προτείνει αμνηστία στον Αλή. Εκείνος ήταν τότε κοντά στα 75 και ηθικά καταπονημένος. Ο Αλή Πασάς δέχεται να παραδοθεί και γνωρίζει τον θάνατο.

Όταν τελείωσε ο πόλεμος εναντίον του Αλή Πασά, ο Χουρσίτ Πασάς στράφηκε με όλες τις δυνάμεις του εναντίον του Σουλίου. Πάντες οι γύρω Αλβανοί συσπειρώθηκαν με τον Χουρσίτ. Οι Σουλιώτες πολεμούν ανελλιπώς εναντίον του Χουρσίτ και σημειώνουν νίκες. Όμως η κατάσταση στενεύει και οι Σουλιώτες οχυρώνονται στην Κιάφα. Ας μην ξεχνάμε ότι η επανάσταση έχει φουντώσει στην Νότια Ελλάδα. Ο Χουρσίτ πηγαίνει στη Θεσσαλία για να συντονίσει τις επιχειρήσεις κατά των επαναστατών της Ν. Ελλάδας και αφήνει στη θέση του τον Ομέρ Βρυώνη, ο οποίος εφαρμόζει πολιορκητική τακτική έναντι της Κιάφας, όπως είχε κάνει και ο Βελή Πασάς το 1803. Τυχόν αποτυχίες εναντίον των Σουλιωτών, μπορεί να συσσωμάτωναν τους «καιροσκοπούντες» Αλβανούς εναντίον του, όπως έγινε και με τον Αλή Πασά. Οι Σουλιώτες στέλνουν τον Μάρκο Μπότσαρη στη Ν. Ελλάδα να ζητήσει ενισχύσεις. Τότε ο Μαυροκορδάτος που είχε τη διεύθυνση των πολιτικών πραγμάτων στη Δυτική Ελλάδα, σχηματίζει δύο σώματα: ένα σώμα 300 Μανιατών και ισάριθμων Μεσολογγιτών με αρχηγό τον Κυριακούλη Μαυρομιχάλη και ένα δεύτερο με το εκλεκτό σώμα Φιλελλήνων, Επτανησίων και άλλων ατάκτων που θα διευθύνει ο ίδιος. Ο Μαυρομιχάλης αποβιβάζεται στη Γλυκή και εξορμεί κατά του Μούρτου (Σύβοτα) όπου πιάνει αιχμαλώτους Τούρκους. Ο Άγγλος αρμοστής Μαίτλαντ αντιδρά γιατί ο Μούρτος ήταν υπό βρετανική προστασία και τους στέλνει στη Σπλάντζα (Φανάρι), στις εκβολές του Αχέροντα, εκεί όπου βρίσκεται το Νεκρομαντείο. Εκεί οι Έλληνες δέχονται επίθεση και σκοτώνεται ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης. Το σώμα έχει μικρές απώλειες, όμως μένει ακέφαλο και αποχωρεί στο Μεσολόγγι. Το άλλο σώμα των Φιλελλήνων σημειώνει μικρές επιτυχίες και αποφασίζει να δώσει την οριστική μάχη στο Πέτα της Άρτας. Εκεί οι Τουρκαλβανοί

⁸ Όλες οι πληροφορίες του κεφαλαίου αντλήθηκαν από: Καργάκος, Σ. (2014). *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821* (Τόμ. Α-Δ). Αθήνα: Real News

καταφέρνουν να διασπάσουν ένα τμήμα της άμυνας και το ελληνικό στρατόπεδο γνωρίζει πανωλεθρία. Χάθηκαν τα δύο τρίτα των Φιλελλήνων, καθώς και πολλοί Επτανήσιοι. Ο Μαυροκορδάτος μπορεί να ενδιαφέρθηκε άμεσα για τη σωτηρία του Σουλίου, όμως ήταν άπειρος περί τα πολεμικά. Από φιλοδοξία θέλησε να ξεπεράσει σε στρατιωτικό γόητρο τους στρατιωτικούς, τους οποίους ήθελε να τους έχει όργανά του. Οι Σουλιώτες μένουν αβοήθητοι και αναγκάζονται να συνθηκολογήσουν και αποχωρούν για τα Επτάνησα. Η παρουσία των Σουλιωτών προσφύγων στα Επτάνησα ήταν προβληματική, καθώς οι αρειμάνιοι Σουλιώτες «μη δυνάμενοι να υποστώσι τον γεωργικόν βίον», ήταν ικανοί να ασχολούνται μόνο με το να «καθαρίζωσι τα όπλα και να σημαίνωσι την καθάραν», γράφει το 1863 ο Ζακυνθινός ιστορικός Παναγιώτης Χιώτης (Καλλιβρετάκης, 2003). Τότε οι διαδεχόμενες ξένες δυνάμεις τους προσλάμβαναν ως μισθοφόρους, δίνοντας λύση στο πρόβλημα. Τους έδιναν μάλιστα και σχετική ελευθερία, αφού οι Σουλιώτες δεν επιθυμούσαν να ενταχθούν σε τακτικό στρατό (Καλλιβρετάκης, 2003). Χιλιάδες Κερκυραίοι σήμερα είναι απόγονοι Σουλιωτών.

Ο Χουρσίτ τότε προσπάθησε να τους συνεταιριστεί έναντι αδρής αμοιβής, τη στιγμή που στα Επτάνησα γυρνούσαν ως επαίτες. Χωρίς καμιά εγγύηση για την έκβαση της επανάστασης αποφάσισαν να συνταχθούν με τους Έλληνες. Τα πλεονεκτήματα από τον πόλεμο του

Χουρσίτ με τους Σουλιώτες αναλύει ο Καργάκος (Καργάκος, 2014: 132): «Από τον Απρίλιο του 1821 μέχρι το τέλος του θέρους του 1822 (31 Αυγούστου), οπότε απεχώρησαν ξανά από το Σούλι, έδωσαν πάμπολλες μάχες εναντίον των στρατευμάτων του Χουρσίτ και τα αλληπάλληλα πλήγματά τους είναι αυτά που κυρίως εμπόδισαν τον Τούρκο σερασκέρη να διαθέσει επαρκέστερες δυνάμεις για την κατάπνιξη του κινήματος στη Ν. Ελλάδα».

Πορτρέτο Σουλιώτη με θέα το φρούριο της Κέρκυρας, όπως το ζωγράφησε ο Γάλλος ζωγράφος Louis Dupré

Τελικά, όλες οι φάρες των Σουλιωτών, ακόμη και αυτές που είχαν συμμαχήσει με τον Αλή, επέλεξαν να συμμετέχουν ενεργά στην επανάσταση.

- Γιατί οι Σουλιώτες επέλεξαν να συμμετέχουν στην ελληνική επανάσταση, χωρίς καμιά βεβαιότητα και χωρίς εξασφάλιση μισθοδοσίας, ενώ όλοι οι Αλβανοί συντάχθηκαν με τους Τούρκους;
- Πώς ξεχωρίζει ο Σουλιώτης στην παραπάνω φωτογραφία;

Οι Σουλιώτισσες

Σίγουρο είναι ότι οι γυναίκες των Σουλιωτών ήταν μάχιμες στον πόλεμο. Στην παράδοση πέρασαν σαν άξιες πολεμίστριες. Ο Περραιβός αναφέρει το ακόλουθο τραγούδι:

Τρία μπαϊράκια φαίνονται πιο κάτω 'πό το Σούλι,
το να 'ναι του Μουχτάρ Πασά, τ' άλλο του Σελλικτάρη,
το τρίτο το καλύτερον είναι του Μετζομπόνου.
Ο Δήμο Δράκος φώναξε 'πο πάν' από το Σούλι:
Που πας Μουχτάρη Σκοταρά* και σκύλε Σελλικτάρη.
Δεν είναι εδώ το Χόρμοβον, δεν είναι η Λαμποβίτζα**,
να πάρτε σκλάβους τα παιδιά, γυναίκας δίχως άνδρας.
Εδώ 'ν' το Σούλι το κακό, εδώ 'ν' το Κακοσούλι***,
που πολεμούν μικρά παιδιά, γυναίκες δίχως άνδρας.
Που πολεμάει η Τζαβέλλαινα σαν τ' άξιο παλικάρι.
Η κυρα Μόσχω φώναξε 'πο πάν' από την Κιάφα:
Που 'στε παιδιά Σουλιώτικα και 'σεις οι Τζαβελλάται
Μαζί μου όλοι τρέξετε και άνδρες και γυναίκες.
Τους Τούρκους κατακόψετε, σπόρον να μην αφήστε.
Να μείνουν χήρες κι ορφανά, γυναίκες και παιδιά τους,
να λεν στο Σούλ' τους σκότωσαν Σουλιώτισσες γυναίκες.
Η Μόσχω τότε όρμησε με το σπαθί στο χέρι.
Τώρα να ιδήτε πόλεμον, γυναίκα ντουφέκια.
Σαν τους λαγούς εφεύγανε και πίσω δεν κυττάζουν,
Πετάξαν τα ντουφέκια τους, μόνον για να γλιτώσουν.

* Επειδή οι μικροί τάξης άνθρωποι των Ιωαννίνων συνηθίζουν να τρώνε με υπερβολή το συκώτι, για αυτό ονειδιστικά τους λένε Σκοταράδες.

** Ελεύθερο χωριό το οποίο κυριεύσε με τα όπλα ο Αλή Πασάς

*** Σούλι και Κακοσούλι ταυτίζονται. Εννοείται το ανίκητο Σούλι. Εκεί που κακοπάθαιναν οι εχθροί.

Μάλιστα υπάρχουν και τα ακόλουθα δημοτικά τραγούδια, όπου πάλι υμνείται η ανδρεία των γυναικών και κυρίως της Τζαβέλλαινας.

Στη βρύση στα Τσερίτσ(ι)ανα, στον πλάτανο στη χώρα
μπουλούκ(ι) Πασάδες κάθονταν, κι όλο Μαργαριτιώτες
κι αγνάντευαν τον πόλεμο που κάνουν οι Σουλιώτες,
πως πολεμά η Τζαβέλαινα σαν τ' άξιο παλικάρι
σέρνει τουφέκι στο πλευρό, τα βόλια στο ζωνάρι
και το παιδί στην αγκαλιά κι απ' όλους μπρος πααίνει.

Ωρέ κορίτσια από τα Γιάννενα, γριά Τζαβέλαινα,
νυφάδες απ' το Σούλι, αχ τα μαύρα να παιδιά μ' φορέσετε.
Αχ τα μαύρα να φορέσετε, γριά Τζαβέλαινα,
στα μαύρα να ντυθείτε, το Σούλι θα παιδιά μ χαρατσωθεί.
Αχ το Σούλι θα χαρατσωθεί, γριά Τζαβέλαινα,
χαράτσι θα πληρώσει, Τζαβέλαινα παιδιά μ' σαν τ' άκουσε.
Τζαβέλαινα σαν τ' άκουσε, γριά Τζαβέλαινα,
βαριά της κακοφάνει, ωρέ πιάνει και ζώνει τ' άρματα.

Τρία μπαϊράκια στήσανε στο Σούλι στα Πηγάδια
Το ένα ήταν του Αλή Πασά, το άλλο του Βεληγκέκα
Το τρίτο το καλύτερο του Μπότσαρη του Μάρκου
Κι ο Μπότσαρης εφώναξε ψηλά απ' τον Άη Δονάτο
Τι πάντεχες Αλή Πασά, τι πάντεχες πασά μου
Να σου 'χω εδώ τα Γιάννενα να περπατάς καβάλα
Εδώ είναι το Σούλι το κακό, το Σούλι το Κακοσούλι
Σε πολεμάει η Τζαβέλαινα κι η αδερφή μου η Λένη.

Οι Σουλιώτισσες πάντως δεν διέπρεπαν μόνο στην αγωνιστικότητα και στο ήθος. Η Ρόζα Καρατζά, κόρη του Μάρκου Μπότσαρη, φημιζόταν για την ομορφιά της. Όταν βρέθηκε στο Μόναχο, φιλοτέχνησαν το πορτραίτο της και την κατέταξαν στην πινακοθήκη των καλλονών, μια συλλογή από 36 προσωπογραφίες των πιο όμορφων γυναικών της αριστοκρατίας και της μεσοαστικής τάξης του Μονάχου της Γερμανίας. Η πινακοθήκη ολοκληρώθηκε σε 23 χρόνια.

Ενδεικτικά θέματα για συζήτηση

- Γιατί ξέρουμε τόσο λίγα για τις Σουλιώτισσες;
- Γιατί εξαιρείται μόνο η μαχητικότητα και η γενναιότητα αυτών των γυναικών;
- Ποια πρότυπα ομορφιάς προβάλλει το πορτραίτο της Ρόζας;
- Η ενδυμασία προδίδει στοιχεία καταγωγής;

Η Ρόζα Μπότσαρη, κόρη του Μάρκου και της Ελένης Καλόγερου.

8. Επίλογος

Το πρωτότυπο με αυτήν την εργασία είναι ότι οι εκπαιδευτικές – ερμηνευτικές διαδρομές αξιοποιούν τη διδακτική της ιστορίας. Απευθύνονται σε οικογένειες, στις οποίες, παρότι τα μέλη έχουν ηλικιακή διαφορά, μπορούν να λειτουργήσουν σαν ομάδα και να αλληλεπιδράσουν. Ο «ξεναγός» έχει προετοιμάσει τη διαδρομή και το υλικό που θα δώσει και κατευθύνει τους «εκπαιδευόμενους», οι οποίοι δρουν μόνοι τους. Η πρώτη διαδρομή περιλαμβάνει ανακαλυπτικές δραστηριότητες μέσα από φύλλα εξερεύνησης, ενώ η δεύτερη αφορά μια εκπαιδευτική ξενάγηση σε συνδυασμό με ήπια ορειβασία.

Η σχεδίαση διαδρομών της εργασίας αυτής, στοχεύει, μέσα από την επαφή των μαθητευόμενων με τα μουσειακά περιβάλλοντα και τον πολιτισμό, να συμβάλλει στην διαμόρφωση της προσωπικότητας, στην ανάπτυξη της ερευνητικής διάθεσης, στην εξοικείωση με την πολιτισμική «ετερότητα», στη δημιουργικότητα. Οι διαδρομές που σχεδιάστηκαν έχουν τον χαρακτήρα μιας κριτικής διερεύνησης και στοχεύουν εκτός από την καλλιέργεια του ιστορικού εγγραμματισμού, και στην καλλιέργεια στάσεων και αξιών. Οι δραστηριότητες περιλαμβάνουν στοιχεία από τις παρακάτω διδακτικές αρχές, όπως: βιωματικότητα, αυτενέργεια, συμμετοχικότητα, συνεργατικότητα, εξατομίκευση διδασκαλίας.

Και οι δύο διαδρομές αφορούν τον νομό Θεσπρωτίας και την περιοχή της Πάργας, η οποία παλιότερα ανήκε στον νομό αυτόν. Σύμφωνα με τον Φύκαρη (2013) *«ο ψυχικός σύνδεσμος με την ιδιαίτερη πατρίδα, τα υγιή και ευγενικά αισθήματα προς αυτήν αποτελούν τη βάση της αγωγής από την οποία ξεκινά η συνολική γνώση και η κατανόηση του ευρύτερου κόσμου»*. Η τοπική ιστορία είναι αναπόσπαστο μέρος της γενικής ιστορίας και βοηθά στην συγκεκριμενοποίηση και αισθητοποίηση της (Κασβίκης & Μαλανδράκης, 2015).

Η εργασία αυτή γράφτηκε με απώτερο σκοπό την υλοποίηση ενός παρόμοιου επιχειρηματικού σχεδίου. Η στρατηγική για την τουριστική αξιοποίηση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελλάδας είναι ένα θέμα που οφείλει να απασχολεί τους αρμόδιους φορείς. Οι έρευνες δείχνουν ότι ο πολιτιστικός τουρισμός μπορεί να αποφέρει πολλαπλά οφέλη σε όλους τους εμπλεκόμενους φορείς (π.χ. τουρίστες, πολιτεία, τοπική κοινωνία, αρχαιολογική υπηρεσία), ειδικότερα σε μια χώρα πλούσια σε αρχαιολογικά κατάλοιπα, όπως η Ελλάδα. Χρειάζεται η σχεδίαση και εφαρμογή βιώσιμων μοντέλων διαχείρισης πολιτιστικής κληρονομιάς. Η διδακτική της ιστορίας αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι τέτοιων μοντέλων.

9. Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- ✓ Ακριτόπουλος, Α. (2011). *Το νεοελληνικό λαϊκό παραμύθι ως λογοτέχνημα: τα παραμύθια της Χαλδίας*. Αθήνα: Ηρόδοτος
- ✓ Ανδρέου, Α. (1996). *Ιστορία, μουσείο και σχολείο*. Θεσσαλονίκη: εκδ. Δεδούση
- ✓ Ανδρέου, Α. & Κασβίκης, Κ. (2008). Περιβάλλοντα ιστορικής εκπαίδευσης εκτός σχολείου: ιστορικό τοπίο, αρχαιολογικοί χώροι και μουσεία, μνημεία και «τόποι» πολιτισμικής αναφοράς. Στο Ν. Νικονάνου & Κ. Κασβίκης (Επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο: εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος* (σελ. 122-153). Αθήνα: Πατάκη
- ✓ Αβδελά, Ε. (2014, Απρίλιος). Η σχολική ιστορία πρόσφορο έδαφος για πολιτική προπαγάνδα. *Χρόνος 12*, προσβάσιμο στο: <http://chronosmag.eu/index.php/index.php/el-950.html> [ανακτήθηκε: 18/10/2017]
- ✓ Βακαλόπουλος, Α. (2015α). Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1787-1792 και οι Έλληνες. Οι αγώνες των Σουλιωτών και η δράση του Λάμπρου Κατσώνη. Στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Τόμ. 25. Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669 – 1821). Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*. (σελ. 91-102). Αθήνα: Παραπολιτικά Α.Ε. (ανατύπωση, copyright: Εκδοτική Αθηνών, 2000). (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1975).
- ✓ Βακαλόπουλος, Α. (2015β). Επαναστατικές κινήσεις και ζυμώσεις. Στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Τόμ. 26. Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669 – 1821). Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*. (σελ. 170-91). Αθήνα: Παραπολιτικά Α.Ε. (ανατύπωση, copyright: Εκδοτική Αθηνών, 2000). (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1975).
- ✓ Βαλτικός, Ε. (2015). *Μνήμη και λίθοι. Το ελληνικό τοπίο φορέας πολιτισμού* [Διάλεξη]. Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Τομέας Αρχιτεκτονικής, Γλώσσας, Επικοινωνίας και Σχεδιασμού. Ανακτήθηκε 12/3/2017 από: https://issuu.com/586515/docs/teyxos_dialeksis-print_gia_issuu
- ✓ Βασιλειάδης, Σ. & Χριστοδούλου Ε. (2006). Αρχαία Θεσπρωτία: από την προπολιτική στην πολιτική κοινωνία, ή, πως ο χωρικός γίνεται πολίτης. *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 40, 91-125
- ✓ Βιγγοπούλου, Ι. (2003). Οι ταξιδιώτες τον 19^ο αιώνα: Ένα πολυμορφικό αφήγημα. Στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000* (Συλλογικό) (Τόμ. Ε, σελ. 385-98). Αθήνα: Τα ΝΕΑ (ανατύπωση, copyright: Ελληνικά Γράμματα, 2003). (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1990).
- ✓ Βλασσοπούλου, Κ. (2011). *Μέθοδοι επικοινωνίας ενός πολιτιστικού οργανισμού με το κοινό: το παράδειγμα της ιστοσελίδας του βρετανικού μουσείου*, διαθέσιμο στο: <http://www.academia.edu/4355136/> [ανακτήθηκε: 4/2/2018]
- ✓ Γαζή, Ε. (1999). «Οριενταλισμός». Το κείμενο ως γεγονός. *Μνήμων*, 21, 237-46
- ✓ Γιόφτσαλη, Κ. (2007). *Η σχέση των ελληνικών μουσείων με τις οικογένειες: ουτοπία ή πραγματικότητα;*, διαθέσιμο στο <http://www.academia.edu/11486810/> [ανακτήθηκε: 27/11/2017]

- ✓ Γιωσαφάτ, Μ. (2009). Μερικές σκέψεις για τη μοντέρνα οικογένεια και το μέλλον της. *Εγκέφαλος* 46,(4), 164-9.
- ✓ Cole, M. & Cole, R.S. (2011). *Η ανάπτυξη των παιδιών: Γνωστική και ψυχοκοινωνική ανάπτυξη κατά την νηπιακή και μέση ηλικία*, (Τόμ. Β) (Μ. Σόλμαν, Μετάφ.; Ζ. Μπαμπελάκου, Επιμ.). Αθήνα: Τυπωθήτω.
- ✓ Δράκος, Γ. & Μπίνιας, Ν. (2010). *Ψυχοκινητική αγωγή* (5^η έκδ.). Αθήνα: Πατάκη
- ✓ Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. (2015). *Επιμορφωτικό πρόγραμμα για την ενίσχυση της Εκπαιδευτικής Επάρκειας των Εκπαιδευτών Ενηλίκων της Μη Τυπικής Εκπαίδευσης*. Αθήνα: ΕΚΠΑ
- ✓ Fleming, K. E. (2000). *Αλή Πασάς - ο μουσουλμάνος Βοναπάρτης* (Β. Κουρή, Μετάφ.). Αθήνα: Οδυσσέας
- ✓ Θωίδης, Ι. (2002). *Σχολείο και ελεύθερος χρόνος. Συμβολή στην προβληματική του ελεύθερου χρόνου στα πλαίσια λειτουργίας των σχολείων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*. Αδημοσίευτη Διδακτορική διατριβή, ΠΤΔΕ Φλώρινας, ΑΠΘ
- ✓ Θωίδης, Ι. (2003). Η «επανασύνδεση» της παιδικής ηλικίας με την κοινωνία των ενηλίκων: Ο καταλυτικός ρόλος του ελεύθερου χρόνου. *KINHTPO*, 5, 35-45.
- ✓ Κακούρου-Χρόνη, Γ. (2005). *Μουσείο-Σχολείο: αντικριστές πόρτες στη γνώση*. Αθήνα: Πατάκη.
- ✓ Καλλιβερέτακης, Λ. (2003). Ένοπλα Ελληνικά σώματα στη δίνη των Ναπολεόντειων πολέμων (1798-1815). Στο Β. Παναγιωτόπουλος (Επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (σελ. 185-200). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- ✓ Καλλιμοπούλου, Ε. & Μπαλατίνα, Α. (2014). *Εισαγωγή στην Εθνομουσικολογία*. Αθήνα: Ασίνη.
- ✓ Κάντα - Κίτσου Αικ. (Επιμ.). (2008). *Γίτανα Θεσπρωτίας – αρχαιολογικός οδηγός*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ & ΛΒ΄ ΕΠΚΑ
- ✓ Κάντα - Κίτσου Αικ., & Λάμπρου, Β. (Επιμ.) (2008). *Ντόλιανη Θεσπρωτίας – αρχαιολογικός οδηγός*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ & ΛΒ΄ ΕΠΚΑ
- ✓ Κασβίκης, Κ. (2014). Νοήματα και σημασίες του υλικού πολιτισμού στο ελληνικό σχολείο: απόψεις των δασκάλων για την εκπαιδευτική αξία της αρχαιολογικής γνώσης. Πρακτικά του 7^{ου} Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης με Διεθνή Συμμετοχή, *Ποια γνώση έχει την πιο μεγάλη αξία; Ιστορικές – συγκριτικές προσεγγίσεις*, Θεματική: Σχολική γνώση και Θεωρητικές προσεγγίσεις, 16-37, Πάτρα 28-29 Ιουνίου 2014. Πάτρα: ΠΤΔΕ Πάτρας, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης.
- ✓ Κασβίκης, Κ., & Μαλανδράκης, Γ. (2015). *Τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*. [Πανεπιστημιακές σημειώσεις]. Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Π.Μ.Σ.: «Επιστήμες της Αγωγής: Θεωρητικές, Ερευνητικές και Διδακτικές Προσεγγίσεις στην Ιστορία και στην Τοπική Ιστορία», Εαρινό εξάμηνο 2015-16. Φλώρινα
- ✓ Κασβίκης, Κ. (2016). *Ιστορική εκπαίδευση και μουσείο* [Πανεπιστημιακές σημειώσεις]. Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Π.Μ.Σ.: «Επιστήμες της Αγωγής: Θεωρητικές, Ερευνητικές και Διδακτικές Προσεγγίσεις στην Ιστορία και στην Τοπική Ιστορία», Χειμερινό Εξάμηνο 2016-17. Φλώρινα

- ✓ Καργάκος, Σ. (2008). *Αλβανοί, Αρβανίτες, Έλληνες* (6^η έκδ). Αθήνα: εκδόσεις Σιδέρη
- ✓ Καργάκος, Σ. (2014). *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821* (Τόμ. Α-Δ). Αθήνα: Real News
- ✓ Καψάλης Α. (1995). *Παιδαγωγική και Εκπαίδευση* (Τόμ.6^{ος}). Θεσσαλονίκη: Αφοι Κυριακίδη.
- ✓ Κόκκος, Α. (1999). *Εκπαίδευση Ενηλίκων: το πεδίο, οι αρχές μάθησης, οι συντελεστές* (Τόμ. Α). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
- ✓ Κοκκώσης, Χ., Τσάρτας, Π. & Γκρίμπα, Ε. (2011). *Ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού – ζήτηση και προσφορά νέων προϊόντων τουρισμού*. Αθήνα: Κριτική
- ✓ Κοντογιάννη, Α. (1996). *Μουσεία και Σχολεία, Δεινόσαυροι και Αγγεία*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- ✓ Κορωναίου, Α. (2002). *Εκπαιδεύοντας εκτός σχολείου: η συμβολή των οπτικοακουστικών μέσων και των νέων τεχνολογιών*. Αθήνα: Μεταίχμιο
- ✓ Κουκουναράς – Λιάγκης, Μ. (2011). Εκπαίδευση, Θρησκεία, Μετανάστες. Έρευνα για τις αντιλήψεις και τις στάσεις των νέων της Ελλάδας. Στο Π. Γεωργογιάννης & Β. Μπάρος (Επιμ.), Πρακτικά του 14^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου, *Διαπολιτισμική Εκπαίδευση. Μετανάστευση-Διαχείριση Συγκρούσεων και Παιδαγωγική Δημοκρατίας*, 181-92, Βόλος 6-8 Ιουνίου 2011. Βόλος: Κέντρο Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης (ΚΕ.Δ.ΕΚ) του Πανεπιστημίου Πατρών, ΠΤΔΕ & ΠΤΠΕ Θεσσαλίας
- ✓ Λαμπρίδης, Ι. (1993). *Ηπειρώτικα Μελετήματα* (Τόμ. Β). Ιωάννινα: Εταιρία Ηπειρωτικών Μελετών
- ✓ Λιάκος, Α. (2011). *Το Νέο Μουσείο της Ακρόπολης στο τρίγωνο ιδεολογίας, ιστορίας και απόλαυσης*. Διαθέσιμο στο: <https://antonisliakos.files.wordpress.com/2011/04/acropolis-new-museum1.pdf> [ανακτήθηκε: 30/3/2018]
- ✓ Λιναρδάτου, Χ. (2008). *Πολιτιστικός τουρισμός – Εναλλακτικές μορφές τουρισμού* (ηλεκτρ. βιβλίο). ΥΠΕΠΘ, ΓΓΕΕ & ΙΔΕΚΕ. Διαθέσιμο στο: <http://repository.edulll.gr/edulll/handle/10795/1032> [ανακτήθηκε 28/3/2018].
- ✓ Ματσαγγούρας, Η. (2003). *Η σχολική τάξη: χώρος, ομάδα, πειθαρχία, μέθοδος* (3^η βελτιωμένη έκδ.) (Τόμ. Α). Αθήνα: Ηλίας Γ. Ματσαγγούρας
- ✓ Ματσαγγούρας, Η. (2007). *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας: στρατηγικές διδασκαλίας: η κριτική σκέψη στη διδακτική πράξη* (5^η βελτιωμένη και επαυξημένη έκδ.) (Τόμ. Β). Αθήνα: Gutenberg (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύθηκε το 1998).
- ✓ Μαυραγάνη, Ε. (2015). Πολιτιστικός τουρισμός και η συμβολή του μάρκετινγκ μουσείων. Στο Σ. Αντωνιάδου, Ε. Μαυραγάνη & Ι. Πούλιος (Επιμ.), *Πολιτισμός και προοπτική: η σημασία της στρατηγικής σε τέσσερις τομείς του πολιτισμού* (σελ 99-107). Αθήνα: Καστανιώτη
- ✓ Μαυροπούλου-Τσιούμη, Χ. (2008). Πολιτιστική κληρονομιά και εκπαίδευση: γιατί και πώς. Στο Ν. Νικονάνου & Κ. Κασβίκης (Επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια*

στο χρόνο: εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος (σελ. 196-206). Αθήνα: Πατάκη

- ✓ Μεσσήνης, Σ. (2014). *Οι μορφές της σύγχρονης οικογένειας και οι επιδράσεις στα μέλη τους*, διαθέσιμο στο: https://sites.google.com/site/stmessinis/ArxikiSelida/morphes-synchrones-oikogeneias#_ftn5 [ανακτήθηκε: 15/10/2017]
- ✓ Μουζακίτη, Α. (2015, Μάρτιος). Από τη μία και μοναδική ιστορική αλήθεια στις πολλαπλές αναγνώσεις του ιστορικού παρελθόντος. *Χρόνος*, 23. Διαθέσιμο στο: <http://chronosmag.eu/index.php/p-e-s-lth-s-pllpl-gs-s-plth.html>. [ανακτήθηκε: 22/7/2017]
- ✓ Μπαμπινιώτη Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας (4^η έκδ.). (2012). Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας
- ✓ Μπονίδης, Κ. (2005). «Η αξιολόγηση των σχολικών βιβλίων: διαδικασία και κριτήρια αξιολόγησης», στο: Χ. Βέικου (επιμ.) *Διδακτικό βιβλίο και εκπαιδευτικό υλικό στο σχολείο: Προβληματισμοί, δυνατότητες, προοπτικές* (Πρακτικά συνεδρίου που οργάνωσε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, Θεσσαλονίκη 17-19 Φεβρουαρίου 2005), Θεσσαλονίκη: Ζήτη, σσ. 106-119.
- ✓ Μυλωνάκου-Κεκέ, Η. (2009). *Συνεργασία σχολείου, οικογένειας και κοινότητας*. Αθήνα: εκδ. Παπαζήση
- ✓ Νάκου, Ε. (2000). Ιστορική γνώση και μουσείο. *Μνήμων*, 22, 221-3
- ✓ Νάκου, Ε. (2008). Προσεγγίζοντας το παρελθόν στο παρόν με διαφορετικά πολιτισμικά εργαλεία. Στο Ν. Νικονάνου & Κ. Κασβίκης (Επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο: εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος* (σελ. 96-121). Αθήνα: Πατάκη
- ✓ Νέλλα, Α. (2012). *Επιπτώσεις του “Τουρισμού Εμπειρίας Καταναλωτών” (Consumer Experience Tourism) στην καταναλωτική συμπεριφορά και στη στρατηγική μάρκετινγκ: εμπειρική διερεύνηση στον κλάδο του οινοτουρισμού*. Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
- ✓ Νικονάνου, Ν. (2015). Μουσειοπαιδαγωγικές μέθοδοι: Συμμετοχή-εμπειρία-δημιουργία. Στο Ν. Νικονάνου, Α. Μπούνια, Α. Φιλιππουπολίτη, Α. Χουρμουζιάδη & Ν. Γιαννούτσου, *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα* (ηλεκτρ. βιβλίο). Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://repository.kallipos.gr/handle/11419/712> [ανακτήθηκε 18/3/2018]
- ✓ Ντεκάστρο, Μ. (2010). Βιβλία ιστορίας του Δημοτικού Σχολείου – Μουσεία: Μια αδύνατη συνάντηση. *Αρχαιολογία και τέχνες*, τ. 116, 72-7
- ✓ Πασιάκος, Μ. (2014). *Η Θεσπρωτία του Εδουάρδου Λύαρ*. Ηγουμενίτσα: Περιφερειακή Ενότητα Θεσπρωτίας
- ✓ Περραιβός, Χρ. (1889). *Ιστορία του Σουλίου και της Πάργας*. Αθήνα: Τύποις και αναλώμασι Π. Δ. Σακελλαρίου. Προσβάσιμο στο: http://anemi.lib.uoc.gr/metadata/1/c/0/metadata-0b7eaa239a04dc4d306df0ddea760edb_1250512449.tkl [Ανακτήθηκε στις 18 Οκτωβρίου 2017]. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε το 1803).

- ✓ Πηγιάκη, Π. (2003). *Προετοιμασία, σχεδιασμός και αξιολόγηση της διδασκαλίας*. Αθήνα: εκδ. Γρηγόρη
- ✓ Πούλιος, Ι. (2015α). Εμπειρίες ως απάντηση στην κρίση: στοχασμοί για την εφαρμογή του μοντέλου εμπειριών στο Μουσείο Ακρόπολης. Στο Σ. Αντωνιάδου, Ε. Μαυραγάνη & Ι. Πούλιος (Επιμ.), *Πολιτισμός και προοπτική: η σημασία της στρατηγικής σε τέσσερις τομείς του πολιτισμού* (σελ 108-121). Αθήνα: Καστανιώτη
- ✓ Πούλιος, Ι. (2015β). Διαχείριση Υλικής Πολιτισμικής Κληρονομιάς, Τοπική Κοινωνία και Βιώσιμη Ανάπτυξη. Στο Ι. Πούλιος, Μ. Αλιβιζάτου, Γ. Αραμπατζής, Α. Γιαννακίδης, Ν. Γ. Καραχάλης, Ε. Μάσχα, Μ. Μούλιου, Μ. Παπαδάκη, Χ. Προσύλης & Σ. Τουλούπα, *Τουρισμός, πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη* (ηλεκτρ. βιβλίο) (σελ 32-54). Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2390> [ανακτήθηκε 21/5/2017]
- ✓ Πούλιος, Ι. & Τουλούπα, Σ. (2015). Τουρισμός, πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη. Στο Ι. Πούλιος, Μ. Αλιβιζάτου, Γ. Αραμπατζής, Α. Γιαννακίδης, Ν. Γ. Καραχάλης, Ε. Μάσχα, Μ. Μούλιου, Μ. Παπαδάκη, Χ. Προσύλης & Σ. Τουλούπα, *Τουρισμός, πολιτισμική διαχείριση, τοπική κοινωνία και βιώσιμη ανάπτυξη* (ηλεκτρ. βιβλίο) (σελ. 103-15). Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/2390> [ανακτήθηκε 21/5/2017]
- ✓ Ρήγιнос, Γ. & Λάζαρη, Κ. (Επιμ.) (2007). *Ελέα Θεσπρωτίας – αρχαιολογικός οδηγός*. Αθήνα: ΥΠ.ΠΟ & ΛΒ' ΕΠΚΑ
- ✓ Σαμαρά, Α. (2008). Δια βίου εκπαίδευση και κοινωνική δικαιοσύνη. Πρακτικά 5^{ου} επιστημονικού συνεδρίου ιστορίας εκπαίδευσης, *Εκπαίδευση και Κοινωνική Δικαιοσύνη*, Πάτρα 3-5 Οκτωβρίου 2008. Πάτρα: ΠΤΔΕ Πάτρας, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής και Διεθνούς Εκπαίδευσης.
- ✓ Σμολ, Κ. (2010). *Μουσικοτροπώντας: Τα νοήματα της μουσικής πράξης και της ακρόασης*. (Δ. Παπασταύρου & Λ. Στέργιου, Μετάφ.). Θεσσαλονίκη: Ιανός.
- ✓ Στελλάκη, Π. (2012). Οικογένειες στο μουσείο. Η περίπτωση διαδραστικής έκθεσης στον «Ελληνικό Κόσμο». *Τετράδια Μουσειολογίας*, 8, 34-43
- ✓ Συμεωνίδης, Χ. (2010). *Ετυμολογικό λεξικό των νεοελληνικών οικωνυμίων* (Τόμ. Α). Αθήνα: Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου
- ✓ Σφακιανάκης, Μ. (2000). *Εναλλακτικές Μορφές Τουρισμού*. Αθήνα: Έλλην
- ✓ Σωπασή, Ε. (2013). *Επιχειρηματικότητα και Τουριστική Πολιτιστική Ανάπτυξη – εκπαιδευτικό υλικό για τα κέντρα δια βίου μάθησης* (ηλεκτ. βιβλίο). ΓΓΔΒΜ. Διαθέσιμο στο: <http://www.openbook.gr/epixeirimatikotita-kai-touristikopolitistikianaptyxi/> [ανακτήθηκε: 18/1/2018]
- ✓ Φιλιππουπολίτη, Α. (2015α). Εκπαιδευτικές θεωρίες και μουσειακή μάθηση. Στο Ν. Νικονάνου, Α. Μπούνια, Α. Φιλιππουπολίτη, Α. Χουρμουζιάδη & Ν. Γιαννούτσου, *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα* (ηλεκτρ. βιβλίο) (σελ. 27-49). Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://repository.kallipos.gr/handle/11419/712> [ανακτήθηκε 18/3/2018]

- ✓ Φιλίππουπολίτη, Α. (2015β). Προγράμματα ελεύθερου χρόνου: Οικογένειες, παιδιά, ενήλικες. Στο Ν. Νικονάνου, Α. Μπούνια, Α. Φιλίππουπολίτη, Α. Χουρμουζιάδη & Ν. Γιαννούτσου, *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21^ο αιώνα* (ηλεκτρ. βιβλίο) (σελ. 113-24). Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <http://repository.kallipos.gr/handle/11419/712> [ανακτήθηκε 18/3/2018]
- ✓ Φουρικής, Π. (1922). Πόθεν το όνομα Σούλι. *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος, I*, 404-20
- ✓ Φουρλίγκα, Ε. (2008). Ανιχνεύοντας το παρελθόν στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού: ζητήματα ερμηνείας και εμπειρίας στα εκπαιδευτικά προγράμματα. Στο Ν. Νικονάνου & Κ. Κασβίκης (Επιμ.), *Εκπαιδευτικά ταξίδια στο χρόνο: εμπειρίες και ερμηνείες του παρελθόντος* (σελ. 238-59). Αθήνα: Πατάκη
- ✓ Φράγκος, Χ. (1994). *Ψυχοπαιδαγωγική: Θέματα παιδαγωγικής ψυχολογίας, παιδείας, διδακτικής και μάθησης*. Αθήνα: Gutenberg
- ✓ Φύκαρης, Ι. (2003). *Τοπική Ιστορία. Σημασία- Δυνατότητες- Προοπτικές*», διαθέσιμο στο: www.pi-schools.gr/download/programs/Oloimero/oloimero_03_05/9o.../fikaris.doc [ανακτήθηκε: 24-05-2017]
- ✓ Ψιμούλη, Β. (2006). *Σούλι και Σουλιώτες* (4^η έκδ.) Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας

Ξενόγλωσση

- ✓ Baker, J.A. (2006). Contributions of teacher-child relationships to positive school adjustment during elementary school. *Journal of school psychology, 44*(3), 211-229
- ✓ de Castell, S. (1990). Teaching the Textbook: Teacher/Text Authority and the Problem of Interpretation. *Linguistics and Education, 2*, 75-90
- ✓ Dierking, L. (2006). Laughing and learning together: family learning research becomes practice at the USS Constitution Museum. *History News, 61*(3), 12-5
- ✓ Dierking, L. *What does family learning look like?*, Available at: <http://www.familylearningforum.org/family-learning/familylearning-overview/family-learning-look.htm> [retrieved: 26/11/2017].
- ✓ Durbin, G., Morris, S., Wilkinson, S. (1990). *Learning from objects – a teacher’s guide*. s.l.: English Heritage
- ✓ Ellenbogen, K., Luke, J. & Dierking, L. (2007). Family Learning in Museums: Perspectives on a Decade of Research. In: J. Falk, L. Dierking & S. Foutz (ed), *In Principle, In Practice: Museums as Learning Institutions* (pg: 17-30). Lanham: Altamira Press
- ✓ Eton, W. (1798). *A survey of the Turkish Empire. In which we are considered*. London: Cadell & Davies, Available at: <https://archive.org/details/asurveyturkishe00etongoog> [retrieved: 9/3/2018]

- ✓ Falk, J., Moussouri, T. & Coulson, D. (1998). The Effect of Visitors' Agendas on Museum Learning. *Curator*, 41(2), 107-20.
- ✓ Fienberg, J. & Leinhardt, G. (2002). Looking Through the Glass: reflections of identity in conversations at a history museum. In G. Leinhardt, K. Crowley & K. Knutson (Ed), *Learning Conversations in Museums* (pg: 357–400). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates
- ✓ Freeman, E. A. (1877). *The Ottoman Power in Europe: Its Nature, Its Growth, and Its Decline*. London: Macmillan, Available at:
<https://play.google.com/store/books/details?id=vx1FAAAAIAAJ&rdid=book-vx1FAAAAIAAJ&rdot=1>
- ✓ Gioftsali, K. (2005). *Families visiting museums as communities of learners: a greek case study*. Unpublished PhD thesis, Department of Museum Studies, University of Leicester
- ✓ Hooper – Greenhill, E. (1999). *The educational role of the museum*. New York: Routledge
- ✓ Hooper – Greenhill, E. (2007). *Museum and education: purpose, pedagogy, performance*. Oxon (Oxford): Routledge
- ✓ Jensen, N. (1994). Children's Perceptions of Their Museum Experiences: A Contextual Perspective. *Children's Environments*, 11(4), 300-24.
- ✓ Kelly, L. (2011). *Family Visitors to Museums in Australia*, available at:
http://nma.gov.au/research/understanding-museums/LKelly_2011.html
[retrieved: 22/7/2017).
- ✓ Kotler, N., Kotler, Ph. & Kotler, W. (2008). *Museum Marketing and Strategy: designing missions, building audiences, generating revenue and resources*. San Francisco: Jossey – Bass
- ✓ Leake, W. M. (1835). *Travels in Northern Greece*, (Vol. A). London: J. Rodwell
- ✓ Merriman, N. (2004). *Public Archaeology*. London: Routledge.J.M.A.
- ✓ Moussouri, T. (1997). *Family agendas and family learning in hands-on museums*. Unpublished PhD thesis, Department of Museum Studies, University of Leicester
- ✓ Parker, S. (1976). *The Sociology of Leisure*. London: George Allen & Unwin Ltd,
- ✓ Perikleous, L. (2011). Why Did They Treat Their Children Like This?: A Case Study of 9-12 year-old Greek Cypriot Students' Ideas of Historical Empathy, in: L. Perikleous and D. Shemilt (eds) *The future of the past: Why history education matters* (pg. 217-252). Nicosia: AHDR.
- ✓ Pihlainen, K. (2014, Agosto). On historical consciousness and popular pasts. *História da Historiografia*, 15, 10-26. Retrieved on 21/6/2018 from
https://www.researchgate.net/publication/273444246_On_historical_consciousness_and_popular_pasts
- ✓ Poullos, I. (2014). *The Past In The Present: A Living Heritage Approach – Meteora, Greece*. London: Ubiquity Press Ltd.
- ✓ Puchner, L., Rapoport, R. & Gaskins, S. (2001). Learning in Children's Museums: Is It Really Happening?. *Curator*, 44(3), 237-59.

- ✓ Pullman, M. & Gross, M. (2004). Ability of Experience Design Elements to Elicit Emotions and Loyalty Behaviors. *Decision Sciences*, 35(3), 551-78
- ✓ Rösen, J. (2004). Historical consciousness: narrative structure, moral function and ontogenetic development. At P. Seixas (Ed.), *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto (pg. 63-85). Buffalo, London: University of Toronto Press
- ✓ Schröders, M. (2013). Moderierte Museumsgespräche. In: Schröders, Ch. (Ed.), *Moderieren im Museum. Theorie und Praxis der dialogischen Besucherführung* (pg: 170-8). Bielefeld: Transcript Verlag
- ✓ Voss, C. & Zomerdijs, L. (2007, June). Innovation in Experiential Services – An Empirical View. In: *DTI Occasional Paper no 9 – Innovation in Services* (pg: 97-134). London: Department of Trade and Industry. Retrieved on 30/3/2018 from: <http://dti.gov.uk/files/file39965.pdf>
- ✓ Weschenfelder, K. & Zacharias, W. (1992). *Handbuch der Museumspädagogik. Orientierung und Methode*. Düsseldorf: Schwann Verlag.